

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

Inhoud 13e jaargang 1994, nr. 1

1594 GERARD MERCATOR 1994

De actualiteit van Mercator aan de Nijmeegse universiteit H.J. van der Pasch	2
De kaart van de Noordpool in Mercators <i>Atlas</i> van 1595 E. Okhuizen	5
De catalogus van de bibliotheek van Gerard Mercator P.C.J. van der Krogt en G. Schilder	10
De wassende breedten van Mercator P.G.M. Mekenkamp	12
De godsdienstige opvattingen van Gerard Mercator M.H. de Lang	18
De taalgrens op Mercators kaart van Vlaanderen (1540) L.N.J. Camerlynck	22
Varia Cartographica	27
Besprekingen	30
Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven	33

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink, Dr. H.P. Deys,
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Dr. P.C.J. van der Krogt,
Drs. A.H. Ruitinga, J.W.F. Voogt, Drs. D. de Vries
Drs. J.W.H. Werner

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC
Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het redactiesecretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 32,50 per
jaar (vier nummers), buitenland f 55,—. Losse nummers
f 12,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen
en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
44667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 110,—
halve pagina per nr.	f 80,—
1/4 pagina per nr.	f 55,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Kaart van de noordpool in Mercators *Atlas* van 1595 (de-
tail) (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nij-
enhuis).

1594 Gerard Mercator 1994

Dit jaar gedenkt de historische kartografie dat Gerard Mercator, die een van de grootste kartografen uit de geschiedenis is, 400 jaar geleden overleed.

Evenals gedurende het vorige Mercatorjaar 1962 - toen werd herdacht dat hij 350 jaar eerder geboren was! - staan een groot aantal activiteiten op het programma, met als centra het Land van Waas (zijn geboorteplaats Rupelmonde en het streekcentrum Sint-Niklaas) en Duisburg, de stad in het voormalige hertogdom Kleef waar hij 40 jaar woonde en waar hij overleed. Een overzicht van de activiteiten vind U in de rubriek Varia Cartographica. In de voorbereiding tot 1994 heeft de Mercatorstudie een extra dimensie gekregen. Werd hij vroeger vrijwel uitsluitend genoemd als een groot kartograaf en geograaf, thans wordt meer en meer aandacht besteed aan zijn theologische en andere activiteiten. Met name de 'Duitse school' tracht meer inzicht te krijgen in Mercators positie als een universeel geleerde en zijn houding ten opzichte van de reformatie. De vele activiteiten die in de loop van het jaar plaats zullen vinden, worden opgesomd in de rubriek Varia Cartographica (blz. 27).

De redactie van *Caert-Thresoor* meende bij de Mercatoractiviteiten van 1994 te moeten aansluiten door het eerste nummer van deze jaargang aan Mercator te wijden. Door financiële steun van het Mercator Science Park te Nijmegen kon dit Mercatornummer extra dik worden. In een vijftal bijdragen worden zeer uiteenlopende facetten van Mercators oeuvre doorlopen. De nieuwe stroming in de Mercatorstudie - het onderzoek naar zijn godsdienstige houding - is vertegenwoordigd door een bijdrage van Marijke de Lang. De betekenis die Mercator thans nog heeft voor de wetenschap komt naar voren in de bijdragen van Peter Mekenkamp over de Mercatorprojectie en van Van der Pasch, die toelicht waarom het Mercator Technology & Science Park Nijmegen de naam van deze geleerde kreeg. Leo Camerlynck licht toe hoe de taalgrens in Vlaanderen op Mercators kaart te zien is. Het artikel van Edwin Okhuizen geeft aan hoe Mercator zijn bronnen bewerkte tot de atlaskaart van de Noordpool. Dit laatste artikel dient tevens als toelichting bij het omslag van 1994, dat een deel van die poolkaart laat zien.

Standbeeld van G. Mercator te Rupelmonde, ingehuldigd op 14 mei 1871. Het beeld werd geboetseerd door Frans Van Ha-vermaet te Sint-Niklaas en in brons gegoten door de 'Compagniet Anonyme pour la Fabrication du zinc et dur bronze' te Brussel. (Foto: Koninklijke Oudheidkundige kring van het land van Waas).

De actualiteit van Mercator aan de Nijmeegse universiteit

Het historische kasteel Heyendaal met een deel van het Academisch Ziekenhuis Nijmegen St. Radboud.

Op 3 januari 1994 hield prof.dr. T.J.M. van Els, de zojuist aangetreden Rector Magnificus van de Katholieke Universiteit Nijmegen, een toespraak onder de titel 'De vensters open naar Europa'. Daarin lag het accent op de internationale oriëntatie van het onderzoek en onderwijs aan de Nijmeegse universiteit. Zijn voorganger, prof. dr. A.J.M. Plasschaert, had kort daarvoor al enkele voorbeelden genoemd van scheikundig, natuurkundig, informatietechnologisch, medisch en milieukundig onderzoek dat erkenning heeft verworven in onderzoekscholen en nationale en internationale samenwerking. Zeer prominent zijn natuurlijk de onderzoekscholen Nijmeegs Instituut voor Cognitie-onderzoek en Informatietechnologie (NICI), Research Institute for Materials (RIM) en het Nijmegen-SON-Research-Centre (NSR-Centre), dat samenwerkt met het European Molecular Biology Laboratory in Heidelberg. De vensters naar Europa staan ook in het Nijmeegs onderwijs wijd open. Bij voorbeeld bij de Jean Monnet-leerstoel in de faculteit der Rechtsgeleerdheid, de nieuwe studierichtingen 'Europese Cultuur- en Mentaliteitsgeschiedenis' en 'Duitsland-Studies' in de faculteiten Letteren en Beleidswetenschappen. Naast veel-

vuldige contacten met universiteiten in de Verenigde Staten, Indonesië, Tanzania, Peru, Polen en andere, wordt in de nabije omgeving vooral nauw samengewerkt met de universiteiten van Antwerpen, Leuven, Münster en Duisburg, de Europese kernregio waar ook Gerard Mercator zijn activiteiten ontplooid. Op het Nijmeegse universiteitsterrein bevindt zich bovendien het vermaarde Max Planck Institut für Psycholinguistik, een van de weinige vestigingen buiten Duitsland van de Max Planck Gesellschaft.

Bij de rectoraatsoverdracht op 3 januari 1994 werd ook gerefereerd aan een gezamenlijk project van de Transferbureaus van de universiteiten van Duisburg en Nijmegen, het project EuroTransfer. Middels kennisoverdracht vanuit beide universiteiten naar bedrijven en instellingen in de Euregio Rijn/Waal draagt dit project bij aan de sociaal-economische structuurversterking van deze grensregio. Duisburg en Nijmegen hebben elkaar ook gevonden in beider belangstelling voor de persoon en het werk van Gerard Mercator. De Nijmeegse Rector had daarop al gewezen bij de opening van EuroTransfer in 1992. Daar lag het accent, naast onderzoek en onderwijs, op onderzoekstoepassingen en kennisoverdracht binnen de universitaire taak maatschappelijke dienstverlening, in Nijmegen actief ondersteund door het Transferbureau. De laatste jaren zijn de relaties tussen de universiteiten van Nijmegen en Duisburg op diverse terreinen geïntensiveerd. Eind jaren '80 werd o.a. door geografen van

Drs. H.J. van der Pasch is Hoofd Transferbureau van de Katholieke Universiteit Nijmegen. In deze functie is hij o.a. belast met het management van het UBC Nijmegen en met de voorbereiding van de Mercator-leerstoel en het Mercator Science Park.

beide universiteiten gesproken over gemeenschappelijke activiteiten rond de kartograaf Gerard Mercator, die symbool en model is voor de culturele eenheid van het noordelijk stroomgebied van de rivieren Maas, Rijn en Schelde. Gerard Mercator, geboren in Rupelmonde bij Antwerpen, groeide op in Gangelt bij Sittard. Zijn middelbare schoolopleiding ontving hij in 's-Hertogenbosch, gevolgd door een universitaire studie en wetenschappelijk werk in Leuven. Uiteindelijk verhuisde hij naar Duisburg, waar hij in 1594 overleed, na vele jaren werk als docent wiskunde en kosmografie aan een van de voorlopers van de huidige universiteit van Duisburg, en als kartograaf voor de hertog van Kleef, die o.a. regeerde over het gebied tussen Nijmegen en Duisburg.

Het ligt dan ook voor de hand dat bij de 400ste sterfdag van Mercator zowel Nijmegen als Duisburg bijzondere aandacht besteden aan deze 'Wegbereiter des Neuzeitlichen Denkens', zoals de titel luidde van een internationaal symposium in maart 1993 in Duisburg, waar ook de Nijmeegse universiteit was vertegenwoordigd. De Duisburgse universiteit heeft het voornemen aangekondigd Mercator in haar naam op te nemen.

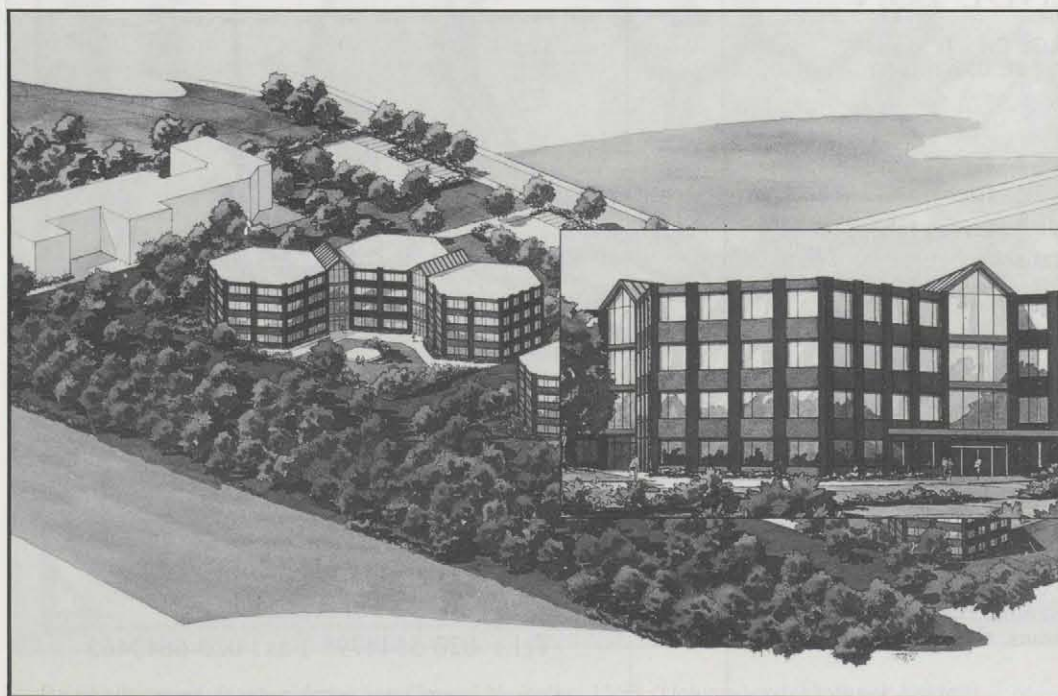
In Nijmegen is men iets voorzichtiger. Met het oog op de versterking van onderzoek, onderwijs en daarvan afgeleide marktgerichte toepassingen heeft de KUN het initiatief genomen tot de oprichting in 1994 van *Mercator Technology & Science Park Nijmegen*. Dit wordt een zeer hoogwaardig bedrijfsterrein op de universitaire campus Heyendaal. Daar is plaats voor onderzoeksgebouwen en technologiegeoriënteerde bedrijven en instellingen die belang hechten aan samenwerking met de onderzoekers van de universiteit en het Academisch Ziekenhuis Nijmegen. De afgelopen vijf jaar zijn in Nijmegen meer dan vijftig bedrijven ontstaan uit het universitair onderzoek en onderwijs. Ongeveer de helft is gevestigd in het UBC, Universitair Bedrijven Centrum Nij-

Het nieuwe Aula-/Congresgebouw van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

megen. Enkele daarvan zullen doorstromen naar Mercator Technology & Science Park Nijmegen, dat ook nieuwe hoogwaardige bedrijven en vestigingen van internationale ondernemingen zal aantrekken.

Het onderzoek naar en de stimulering van ondernemende activiteiten door wetenschappelijke onderzoekers is ook de doelstelling van de 'Mercator-leerstoel voor Kennis en Ondernemerschap', die in 1994 wordt gevestigd bij de vakgroep Bedrijfswetenschappen, faculteit Beleidswetenschappen. In samenwerking met de Mercator-Leerstoel ontwikkelen het Transferbureau en de vakgroep Bedrijfswetenschappen een cursus voor ondernemende onderzoekers die overwegen hun kennis om te zetten in een marktgericht produkt of dienst.

Een eerste schetsontwerp van Mercator Technology & Science Park Nijmegen.

Mercator vertegenwoordigt in naam en werk wetenschappelijk onderzoek dat met praktische toepassingen bijdraagt aan maatschappelijke veranderingen. Zonder het wiskundig en kartografisch onderzoek van Mercator waren de consequenties van de grote ontdekkingen in de 15de en 16de eeuw voor de groei van de zeevaart en de wereldhandel nooit zo ingrijpend geweest. Zonder Mercator was Nederland in de 17de eeuw niet het mondiale centrum van de moderne kartografie geworden. Zonder die ontwikkelingen in de 16de en 17de eeuw waren Antwerpen, Rotterdam, Hamburg en Duisburg vandaag niet zulke belangrijke havensteden en centra van economische activiteit, met een frequent gebruik van de rivieren, wegen en spoorlijnen die de regio Arnhem-Nijmegen een strategische positie geven.

Deze regio huisvest vandaag een groot aantal kennisinstellingen en kennisintensieve bedrijven die ook de komende jaren zorgen voor technologische en maatschappelijke vernieuwingen op basis van onderzoekstoepassingen en samenwerkingsmogelijkheden die voorheen onbekend waren. Onbekend maakt nu eenmaal onbe- mind.

Via de kennisoverdracht in projecten als EuroTransfer, Mercator Science Park en de Mercator-leerstoel voor Kennis en Ondernemerschap wordt de universitaire kennis toegankelijk en toepasbaar gemaakt. Dat ligt geheel

in de lijn van de wetenschappelijke vernieuwer en vrijdenkende Europeaan Gerard Mercator. Voor hem was het vanzelfsprekend regelmatig grenzen te overschrijden, zowel wetenschappelijk, levensbeschouwelijk als in de keuze van zijn woonplaats. Hij leverde belangrijke bijdragen aan de opening van de wereld en was daarmee een groot representant van het tijdperk der grote ontdekkingen, zoals zo mooi weergegeven door de 17de eeuwse Hollandse meester Johannes Vermeer met het schilderij 'de geograaf'.

SUMMARY

Continuity and modernity of Mercator at Nijmegen University

Nijmegen university has important international research projects with a European outlook. The university contacts are most frequent in the 'Mercator region' of the rivers Rhine, Scheldt and Meuse. In Mercator's spirit Nijmegen university is also very active in research applications and in relations with industry and new technologies. 1994 will see the foundation of the 'Mercator professorial chair for science and entrepreneurship', as well as the new *Mercator Technology & Science Park Nijmegen* at the university campus. It offers an ideal European location for high-tech companies and R&D organisations which co-operate with the university and the university hospital at Nijmegen.

antiquariaat DE RIJZENDE ZON

Poststraat 8 - 5038 DH - Tilburg
Tel.: 013-360337. Fax: 013-361450

- * Brabantica
- * Verre Oosten
- * Atlassen 1850-1950
- * Ongewone boeken
- * Nabije Oosten
- * Niet-Westerse boeken
- * Livres tabous

Catalogus 35: 267 Atlassen 1840-1940

Catalogus 36: Nudismus

Catalogus 37: 80 Egyptian Books 1820-1900
(juni 1994)

Catalogus 38: The Far East (sept. 1994)

Deelnemer: Beurs Eindhoven Cognac 22, 23 april/International ILAB/LILA Book and Print Fair 29, 30 Sept., 1 Oct. RAI, Amsterdam/3-de Internationale Antiquairebeurs, November, Mechelen.

Robert Putman

Land- & zeekaarten XVe - XVIIIe eeuw

*bezoek uitsluitend op afspraak
catalogi op aanvraag*

Adres: Minervalaan 71^{III}
1077 NS Amsterdam

Tel.: 020-5544795 Fax: 020-6640465

De kaart van de noordpool in Mercators *Atlas* van 1595

In Gerard Mercators atlas van 1595 neemt de kaart van het noordpoolgebied een bijzondere plaats in (afb. 1). Het is niet alleen de eerste keer dat het gehele noordpoolgebied als zelfstandige kaart in een atlas verschijnt, in deze projectiewijze kent ze ook als losse kaart geen voorganger. Als voorloper heeft ze eigenlijk alleen de inzetkaart van het poolgebied in Mercators wereldkaart uit 1569, waarop de inhoud ook is gebaseerd. In de door

Drs. E. Okhuizen (Universiteit Utrecht) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en bereidt thans een dissertatie voor over de Nederlandse bijdrage aan de kartografie van Rusland van de 16de tot en met de 18de eeuw.

Jodocus Hondius in 1606 verzorgde uitgave van Mercators atlas is de poolkaart aanzienlijk aangepast aan vooral de resultaten van Nederlandse ontdekkingsreizen rondom Nova Zembla aan het einde van de 16de eeuw. Pas in 1636 is er sprake van een geheel nieuw ontworpen kaart. Van deze vier poolkaarten is die van 1595 zeker niet de beste, maar inhoudelijk wellicht de interessantste, omdat zij een van de laatste voorstellingen van het noordpoolgebied weergeeft aan de vooravond van de Nederlandse ontdekkingsreizen naar het noorden. Inhoudelijk grotendeels gebaseerd op twijfelachtige klassieke en middeleeuwse bronnen, werd ze aangevuld door contemporaine kennis afkomstig van de eerste

1. De poolkaart uit de wereldatlas van Gerard Mercator, 1595 (Universiteitsbibliotheek Leiden).

Europese handels- en ontdekkingsreizen in deze gebieden. Vanwege die speciale mengeling van feiten en fictie nam de poolkaart ook vergeleken met de andere kaarten uit de atlas een unieke positie in. Geen enkele kaart in de atlas was zo omstreden en invloedrijk en tegelijk qua ontwerp en uitvoering zo modern en precies. Zij was daarmee exemplarisch voor Mercators wetenschappelijke benadering van de kartografie. Het jaar van Mercators dood, 1594, viel samen met de eerste Nederlandse expeditie naar het noorden ter exploratie van een Noordoost Passage. Het verschijnen van de poolkaart als onderdeel van de gehele atlas in 1595 vond plaats in hetzelfde jaar als de uitzending van de tweede expeditie. Hoewel de poolkaart de geografische kennis weerspiegelt aan de vooravond van deze reizen zijn er niettemin resultaten van zeker de eerste en, op bepaalde exemplaren, waarschijnlijk ook de tweede reis in verwerkt, hetgeen haar positie nog eens extra bijzonder maakt.

Vormgeving van de kaart

De *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* werd in 1595 - een jaar na Mercators dood - onder verantwoordelijkheid van zijn zoon Rumold Mercator te Duisburg uitgegeven. De poolkaart is de eerste kaart in het deel *Atlantis Pars Altera* dat voor het eerst verscheen tegelijk met de uitgave van de gehele atlas die 107 kaarten bevat. Anders dan zijn voorgangers Ortelius en De Jode kopieerde Mercator niet al bestaande kaarten, maar stelde hij compleet nieuwe kaarten samen op basis van de laatste beschikbare informatie. De poolkaart *Septentrionalium Terrarum descriptio* is evenals de meeste overige kaarten ondertekend met 'Per Gerardum Mercatorem. Cum Privilegio'. Dit wijst erop dat Gerard Mercator zelf hiervan de vervaardiger is geweest. Alleen de wereldkaart en vier continentkaarten (Europa, Afrika, Azië en Amerika) zijn het werk van zijn nageslacht.

De eigenlijke kaart is rond van vorm en heeft de 60ste breedtegraad als grens. Zij is getekend in de equidistante poolprojectie. Mercator gebruikte deze projectie al voor de inzet van het poolkaartje in zijn wereldkaart uit 1569 (afb. 2) die evenwel niet verder reikte dan de 70° NB. Aangepast aan het formaat van de atlas is de kaart geplaatst in een rechthoek. Drie van de hoeken zijn gebruikt voor inzetjes van de Noordatlantische eilanden *Frislant*, de Faröer en de Shetland eilanden. In de rechter beneden hoek staat de titel en auteursvermelding. Aan de rand van de eigenlijke kaart staan de lengtegraden aangegeven. De meridiaan van 290° OL geeft een indeling in breedtegraden te zien. De nulmeridiaan is de meridiaan door de Canarische eilanden naar voorbeeld van Ptolemaeus. Ten noorden van Straat Anian heeft Mercator twee magnetische polen vlak bij elkaar geplaatst die in relatie staan tot respectievelijk de Kaap Verdische eilanden en Corvo, een van de meest westelijke eilanden van de Azoren. Beide magnetische polen, gelijk de geografische inhoud van het totale gebied, zijn in verhouding tot de wereldkaart uit 1569 een paar graden naar het westen gedraaid. Verder is de kaart in zijn geheel een kleine slag gedraaid. Waar de nulmeridiaan in de inzetkaart uit 1569 de kaart precies door midden

2. Inzetkaart van het Noordpoolgebied in Mercators wereldkaart van 1569 (Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

deelt gebeurt dit in de atlaskaart door de twintigste lengtegraad.

De geografische inhoud van de poolkaart: het poolcontinent

De geografische Noordpool wordt op de poolkaart voorgesteld als een hoge zwarte rots, omgeven door open water dat weer omringd is door vier pooleilanden. Deze zijn van elkaar gescheiden door even zovele hoofdstromen die uiteindelijk in negentien openingen uitmonden in een open zee. Deze zee houdt het gehele poolcontinent gescheiden van Eurazië, Amerika en Groenland. Aangezien deze gebieden ook onderling van elkaar gescheiden zijn behoort zowel een noordwestelijke als een noordoostelijke doorgang tot de mogelijkheden.

Hetzelfde concept is aan te treffen in het poolkaartje dat als inzet is gegeven bij Mercators wereldkaart uit 1569. In de legenda behorende bij het inzetkaartje verklaart hij de bronnen voor zijn weergave van het poolcontinent. Centraal staat het werk van Jacobus Cnoyen uit 's-Her-

togenbosch dat melding maakt van een Engelse monnik uit Oxford die deze pooleilanden in 1360 zou hebben bereikt. Hiermee werd een zekere Nicholas van Lynn bedoelt die in een eigen werk, de *Inventio Fortunatae* (gelukkige vinding), dit poolbeeld vorm had gegeven.

Het principe van vier grote gebieden rondom de Noordpool treffen we al aan op de globe van Martin Behaim uit 1492 en in de wereldkaart van Johan Ruysch uit 1507-08 die de *Inventio Fortunatae* aangeeft als zijn bron in deze. Eenzelfde beeld werd ook door Oronce Finé overgenomen op zijn wereldkaart in dubbelhartvormige projectie uit 1531.

Op zijn dubbelhartvormige wereldkaart uit 1538 toont Mercator een aaneengesloten gebied aan de noordpool, dat verbonden is met Noord Rusland, zo alleen ruimte latend voor een noordwest passage. Op zijn globe uit 1541 toont hij daarentegen een aaneengesloten poolmassa alleen in verbinding staande met Noord-Amerika, daarmee juist een noordwestelijke doorgang afwijzend. Door de verbroken connectie met Noord Rusland staat niets een noordoost passage in de weg. In 1569 ging Mercator een stap verder en scheidde het poolcontinent, voor het eerst in de vorm van vier gebieden rondom de Noordpool, van zowel het Aziatische als het Amerikaanse vasteland waardoor zowel een noordoost als een noordwest passage mogelijk was. Na 1569 veranderde Mercator dit kaartbeeld niet wezenlijk zoals zijn atlaskaart van 1595 duidelijk maakt. Dit concept paste zeer wel in de 'Mare Liberum' opvattingen uit die tijd die vooral aangehangen werden in de Nederlanden en Engeland. Deze Noordepoezese zeemogendheden in opkomst trachtten de zeemacht en handelsprivileges van Spanje en Portugal in de toenmalig bekende wereld aan te tasten en wensten zich met name een alternatieve route via het noordpoolgebied naar de Oriënt te verschaffen.

De geografische inhoud van het gebied buiten het poolcontinent

Ook de weergave van de gebieden buiten het poolcontinent vindt zijn oorsprong in de wereldkaart van 1569. In het noorden van de Atlantische Oceaan treffen we drie grotere eilanden aan: IJsland, *Frisland* en Groenland. IJsland heeft vergeleken met de weergave van 1569 een duidelijke verbetering ondergaan overeenkomstig de kaart in de atlas die speciaal aan IJsland is gewijd. Deze is gebaseerd op manuscriptkaart door de IJslandse bisschop Gudbrandur Thorlaksson. *Frisland* is een niet bestaand eiland dat door Mercator al in 1569 op de kaart is gezet doordat hij de bron hiervoor, een zogenaamd uit de 14de eeuw stammend reisverslag met kaart van de gebroeders Zeno, ten onrechte als authentiek aannam. Groenland is in een veel te sterke zuidwest-noordoost ligging geplaatst. Anders dan in de kaart van 1569 is de zuidelijke punt van Groenland nu afgescheiden door *Fretum Forbosshers*, een zeestraat genoemd naar de Engelse ontdekkingsreiziger Martin Frobisher die in de jaren 1576-78 evenwel niet hier maar in het noordoosten van het Amerikaanse vasteland zijn drie reizen ter exploratie van een noordwest passage uitvoerde. Daarentegen is

Fretum Davis, de straat genoemd naar de Engelsman John Davis die in 1585-87 deze doorgang onderzocht, wel goed geplaatst, nl. tussen Groenland en Amerika in, zo de ingang van de noordwest passage, correct, suggererend. Het mythische eiland *Groclant*, geplaatst ten noorden van Straat Davis, is al in 1569 op basis van het werk van Jacobus Cnoyen aangebracht.

De oostkust van Noordelijk Amerika buigt even boven 70° NB naar het westen en loopt, na een onderbreking van een inham verbonden met een grote baai, naar het noordwesten op tot een punt waar het net niet aan het poolcontinent raakt. Anders dan in 1569 draagt dit ruim boven de poolcirkel liggende gebied nu de fascinerende naam *Califormia regio*... Amerika wordt van Azië gescheiden door *El streto de Anian*. Deze naam stond ook al aangegeven op de wereldkaart uit 1569, d.w.z. op de hoofdkaart en niet op de inzetkaart van de pool, die hier niet ver genoeg voor doorliep.

Noordoost Azië heeft de vorm van een enorme uitstulping, met als uiterste punt *Tabin prom*. *Plinio*: Kaap Tabin volgens Plinius. Samen met het daar gelegen deel van de poolzee *Oceanus Scyticus qui et Mare Tabin* en het voor de kust gelegen eiland *Tazata Insula a Plinio* zijn het voorbeelden van het feit dat Mercator zich voor deze streken baseerde op de denkbeelden van klassieke schrijvers, i.c. Plinius. Dit alles is overeenkomstig de voorstelling uit 1569.

De weergave van Nova Zembla en omgeving

Vergeleken met de voorstelling van de noordpool uit 1569 wordt de grootste verandering gevormd door de weergave van Nova Zembla en omgeving (afb. 3). Nova Zembla is niet langer de zuidelijke punt van een van de pooleilanden, maar is daarvan afgescheiden en aldus een eiland geworden. Deze presentatie biedt de mogelijkheid om zowel ten zuiden als ten noorden van Nova Zembla naar een noordoost passage te zoeken, welke twee routes ook inderdaad door een Nederlandse expeditie in 1594 onderzocht werden. Ten westen van Nova Zembla treffen we nog een andere wezenlijke verandering aan in de vorm van een reeks eilanden waarvan alleen de twee grootste benoemd zijn: *S. Hugo Willoughbes land* en *Macsinof ilands*. Deze twee in werkelijkheid niet bestaande eilanden vinden hun oorsprong in de reizen van de Engelsen op zoek naar een noordoostelijke doorvaart. Het pooleiland, dat in de kaart van 1569 nog op die plaats was gelegen, heeft door dit alles sterk moeten terugwijken en is nog slechts in sterk afgekalfe vorm aanwezig. Tussen Nova Zembla en de monding van de Ob heeft de kustlijn een toevoeging gekregen in de vorm van een ver in zee uitstekende punt. Naar andere kaarten in de atlas te oordelen geeft Mercator hiermee het verschijnsel van ondiepte of zandplaat aan. Mercators nieuwe presentatie heeft sterke gelijkenis met het werk van de geograaf Petrus Plancius uit die tijd. Deze was als voorstander en initiatiefnemer van de route ten noorden van Nova Zembla er veel aan gelegen deze mogelijkheid

3. Fragment van Nova Zembla en omgeving van de poolkaart uit de atlas van Mercator, 1595 (Universiteitsbibliotheek Leiden).

geografisch gunstig voor te stellen. Met name de inzet van Nova Zembla in zijn kaart van Europa uit 1594, die definitief gereed kwam na uitvaren van de eerste expeditie, voldeed hieraan. Indien Mercator het gedeelte van Nova Zembla en omgeving aan Plancius' kaart van Europa heeft ontleend, hetgeen waarschijnlijker is dan andersom gezien de noodzaak voor Plancius om Nova Zembla ten noorden om bevaarbaar te laten zijn, dan is de atlaskaart in principe niet eerder dan halverwege 1594 gereedgemaakt.

Dat in ieder geval een deel van de kaart ten oosten van Nova Zembla na terugkomst van de eerste Nederlandse expeditie in september 1594 moet zijn getekend blijkt uit het feit dat tussen het zuidelijke eiland van Nova Zembla en het Russische vasteland de naam *Fretum Nassouium* (Straat Nassau) is vermeld. Dit is de naam die de eerste Nederlandse expeditie aan Straat Waygats, de huidige Joegor Straat, gaf toen zij in 1594 hierdoor heen voer. Deze straat bracht de schepen in een ijsvrije Kara Zee waarvan men vermoedde dat het het begin van de noordoost passage voorstelde. Vandaar dat er kartografisch veel belang aan gehecht werd deze nieuwste informatie aan te brengen.

Het feit dat Nova Zembla niet ook tegelijk is mee veranderd op basis van de ontdekkingen van het andere deel van de expeditie is geen reden om aan het bovenstaande te twijfelen. Immers, de al aangebrachte afbeelding van Nova Zembla zou in dat geval geheel uitgeslepen dienen te worden om plaats te maken voor een geheel nieuwe voorstelling. Met de atlas op het punt van uitkomen zul-

len daar geen mogelijkheden meer voor zijn geweest. Alleen voor een toevoeging was kennelijk nog tijd.

Weer een andere toevoeging is niet op alle exemplaren terug te vinden. In het geval dat het wel zo is, dan is ten oosten van het noordelijke eiland van Nova Zembla aangegeven: *Iarm zee* (afb. 4) Exemplaren met *Iarm zee* wijken verder in niets af van de exemplaren zonder die toevoeging.¹ Het werd dus kennelijk als een belangrijke aanvulling beschouwd en daarom ligt een relatie met de in die tijd ondernomen Nederlandse reizen naar deze regio voor de hand. En dan niet met de eerste, want in dat geval zou deze toevoeging wel tegelijk met de *Fretum Nassouium* zijn aangebracht op alle exemplaren, maar juist met de tweede reis uit 1595. In de reisverslagen van Gerrit de Veer (1598) en Van Linschoten (1601) is deze naam niet terug te vinden. In de tekst van beide werken wordt deze zee, de huidige Kara Zee, *Tartarische Zee* genoemd. Op de kaarten van Van Linschoten heeft het de naam *Nieuwe Noort Zee* gekregen. Op een kaartje bij De Veer betreffende de tweede reis naar het noorden is hiervoor de naam *NIER MARE* gegeven. In De Veers tekst over de tweede reis is alleen de naam *Mermare* aan te treffen waarmee dezelfde zee wordt bedoeld. Het zal wel zo zijn dat de *M* van *Mermare* uit de tekst in de *NI* van *NIER MARE* op de kaart is veranderd of eventueel andersom. In andere uitvoeringen van deze kaart is *Nier Mare* vervangen door *Eys Meer* en *Mare Glaciale*. Staat *Iarm zee* soms in betrekking tot *Nier Mare*? Een zelfstan-

4. De toegevoegde naam *Iarm Zee* bij Nova Zembla (Facsimile-uitgave, 1962).

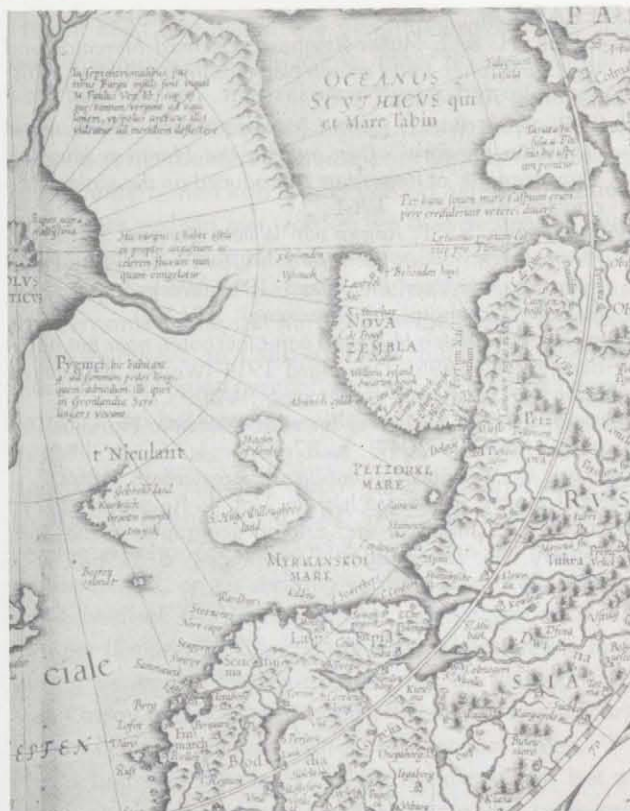
dige betekenis lijkt het woord niet te hebben en ook een afkorting ligt niet voor de hand. Hoe dan ook, een verwijzing naar de tweede expeditie -die verder niets meer opleverde dan de eerste expeditie- is het enige denkbare. Hieruit volgt dat exemplaren met deze toevoeging derhalve niet eerder dan aan het eind van 1595 kunnen zijn verschenen.

Gerard Mercator is in december 1594 overleden en zou hooguit verantwoordelijk kunnen zijn geweest voor de toevoeging n.a.v. de eerste expeditie. Vanwege zijn slechte gezondheid op het eind van zijn leven moet hij waarschijnlijk echter alleen als auteur worden beschouwd van het eigenlijke kaartbeeld en zullen de toevoegingen door zijn nazaten zijn gedaan die er belang in stelden om de eerste ataskaart van het noordpoolgebied zo up-to-date mogelijk te laten zijn.

Wellicht hebben zij zich ook laten inspireren door de speciale interesse die hun vader door de jaren heen demonstreerde voor de noordelijke passages naar Oost Azië, en dan m.n. de Noordoost Passage. Als voorbeeld hiervoor mag dienen de regelmatige correspondentie over dit onderwerp met Ortelius en Engelse geografen als John Dee en Richard Hakluyt, die tevens adviseurs/initiatiefnemers waren van de eerste Engelse reizen naar het noorden vanaf het midden van de 16de eeuw. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Mercator ook in contact gestaan met Olivier Brunel en mogelijk de allereerste Nederlandse reis naar het noorden onder diens leiding in 1584 van wetenschappelijk advies voorzien, hetgeen resulteerde in de verkenning van het zuidwesten van Nova Zembla.

De kaart van de noordpool in latere edities van de atlas

Na de dood van Rumold Mercator in 1599 verscheen van de atlas eerst nog een ongewijzigde heruitgave in 1602 voordat de Amsterdamse kartograaf en uitgever Jodocus Hondius, die de koperplaten in 1604 had verworven, een vermeerderde en verbeterde editie in 1606 uitbracht. De poolkaart onderging flinke veranderingen, ofschoon zich hoofdzakelijk beperkend tot de regio waar drie Nederlandse expedities in 1594-96/97 een noordoost passage hadden onderzocht (afb. 5). Hierdoor kon van dezelfde koperplaat gebruik worden gemaakt. De derde expeditie in 1596-97 resulteerde in de westerse ontdekking van Beren Eiland (*Beeren eylandt*), Spitsbergen (*t'Nieulant*) en de ronding van de noordpunt van Nova Zembla tot aan *t'Behouden huys* toe, de plaats waar men zich door zware ijsgang gedwongen zag te overwinteren. Dit alles was reeds kartografisch weergegeven in regionale kaarten die door Gerrit de Veer waren opgenomen in de in 1598 uitgegeven journalen van deze reizen. Op de beroemde poolkaart van Willem Barentsz., na zijn overlijden tijdens de terugreis door Cornelis Claesz. in 1598 uitgegeven, staan alle ontdekkingen in onderlinge relatie. Het zullen dan ook deze kaarten zijn geweest die Hondius tot voorbeeld strekten bij

5. Fragment van Nova Zembla en omgeving van de poolkaart uit de atlas van Mercator, 1606 (Universiteitsbibliotheek Utrecht, Thomaasse collectie).

het bijwerken van de ataskaart van de noordpool. In tegenstelling tot Willem Barentsz.' kaart tekent hij nog altijd de hypothetische eilanden *Willoughbes land* en *Macinof ilands* in, hoewel de eerste in afmeting flink is teruggebracht. Door dit alles werd het naburige pooleiland opnieuw sterk teruggedrongen. Verder is de in de atlas-kaart van 1595 toegevoegde ondiepte voor de kust tussen Nova Zembla en de monding van de Ob weer grotendeels ongedaan gemaakt door middel van uitslijping, waarvan de sporen nog waarneembaar zijn.

Na de Latijnse editie van 1606 verschenen nog vele uitgaven waarbij nu en dan nieuwe kaarten werden toegevoegd. Geen daarvan betrof het noordpoolgebied en ook de poolkaart onderging geen verandering. Pas in 1636, in de Engelse editie van de atlas, treffen wij een geheel nieuw ontworpen poolkaart aan onder een andere titel *Poli Arctici... Sumptibus Henrici Hondij*, die geen sporen meer vertoont van enig poolcontinent. Met het op klassieke en middeleeuwse bronnen gebaseerde kaartbeeld is definitief afgerekend. In feite is alleen ingetekend waarvan men zeker was. De sinds 1606 nieuw verworven kennis en opvattingen van het noordpoolgebied zijn verwerkt waarmee de kaart een voorlopig eindpunt vormde van een ontwikkeling door Mercator zelf een eeuw eerder in gang gezet.

NOOT

1. Exemplaren met *Iarm Zee* o.a. in de Staatsbibliotheek Preussischer Kulturbesitz te Berlijn en in de facsimile uitgegeven door Culture et Civilisation te Brussel (1962).

LITERATUUR

- Averdunk, H. & J. Müller-Reinhard, *Gerhard Mercator und die Geographen unter seinen Nachkommen*. Gotha, 1914. Herdruk: Amsterdam, 1969.
- Hoff, B. van 't (intr.), *Gerard Mercator's map of the world (1569) in the form of an atlas in the Maritiem Museum 'Prins Hendrik' at Rotterdam reproduced on the scale of the original*. Rotterdam, 1961.
- Honoré Naber, S.P.I., *Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck... naar het noorden (1594 - 1597) verhaald door Gerrit de Veer*. Den Haag, 1917 (Werken uitgegeven door De Linschoten - Vereniging; XIV-XV).
- Idem, *Reizen van Jan Huyghen van Linschoten naar het noorden (1594 - 1595)*. Den Haag 1914 (Werken uitgegeven door De Linschoten Vereniging; VIII).
- Keuning, J., The history of an atlas: Mercator-Hondius. In: *Imago Mundi* 4 (1947), p. 37-62.
- Koeman, C., *Atlantes Neerlandici II*. Amsterdam, 1969.
- Sigurdsson, H., *Kortasaga Islands*. Vol. 1. Reykjavik, 1971.
- Skelton, R.A., Mercator and English geography in the 16th century. In: *Duisburger Forschungen* 6 (1962), blz. 158-170.

SUMMARY

The map of the North Pole in Mercator's Atlas of 1595

The map of the Arctic regions in Mercator's atlas of the world of 1595 is remarkable for the fact that it is the first time that an atlas contains a map entirely devoted to the Arctic. In this projection it is also without precedence among loose maps, the only exception being the inset of the Arctic in Mercator's famous worldmap of 1569. The exactness of both projection and design were exemplary for Mercator's scientific approach of mapmaking. Among the maps in the atlas, the map of the Arctic was unparalleled for its fascinating combination of fact and fiction concerning geographical contents which made her most controversial and influential of all. The map reflects the geographical knowledge on the eve of the Dutch expeditions to the Arctic in search of a Northeast Passage at the very end of the 16th century. Nevertheless, results of the first expedition of 1594 and, at least on certain copies, probably also of the second one of 1595 have been incorporated, a fact which did not yet receive proper attention so far. In the 1606 edition of the atlas, published by Jodocus Hondius, the polar map was much adjusted for the part of Novaya Zemlya and the Barents Sea, making use of the same copperplate. It was not before the English edition of 1636 that a polar map of entirely new design was incorporated, reflecting accurately the most recently acquired new knowledge of the whole Arctic.

P.C.J. van der Krogt en G. Schilder

De catalogus van de bibliotheek van Gerard Mercator

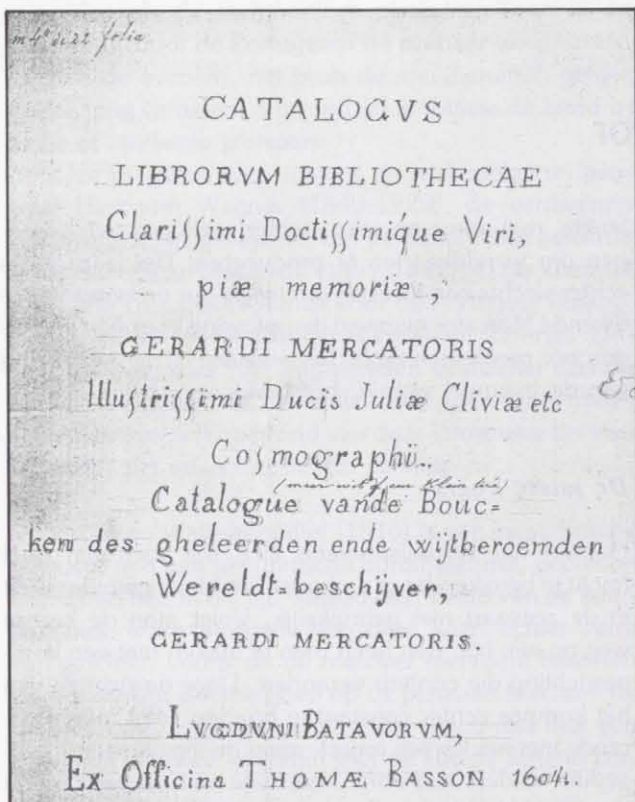
Op 12 juli 1604 werd door de Leidse boekhandelaar Jean Maire de bibliotheek van Gerard Mercator (1512-1594) geveild. Van deze veiling is een catalogus gedrukt, die voor het eerst beschreven is door de Gentse hoogleraar Fernand van Ortruy († 1934) in zijn 'Bibliographie sommaire de l'oeuvre mercatorienne' in de *Revue des Bibliothèques* (T. 25-26 (1915-16), p. 135). In een later artikel vermeldde hij deze catalogus nog eens. Hoewel Van Ortruy er niets over schreef, deed de gedetailleerdheid van de beschrijving latere onderzoekers aannemen dat hij een exemplaar van de veilingcatalogus onder handen had. De catalogus is getiteld: *Catalogus Librorum Bibliothecae Clarissimi Doctissimique Viri, piae memoriae, Gerardi Mercatoris, Illustrissimi Ducis Juliae, Cliviae, etc. Cosmographie; Catalogue van de Boec-*

ken des gheleerden ende uijitberoemden Wereldbeschrijver Gerardi Mercatoris (Lugduni Batavorum, Ex officina Thomae Basson, 1604).

Begin jaren '50 deed de Duisburgse Mercator-onderzoeker Rolf Kirmse een vergeefse poging een exemplaar te vinden. Tien jaar later poogde B. van 't Hoff het nog eens. Ook hem is het echter niet gelukt de plaats van dit exemplaar vast te stellen. Van 't Hoff deed van zijn onderzoek verslag in een artikel 'De catalogus van de bibliotheek van Mercator' in *Het Boek* 35 (1961-62), blz. 25-26, en deed daarbij een oproep aan de lezers om naar deze catalogus te zoeken.

Inmiddels is op het 1e Mercator-Symposium te Duisburg (1992) bekend gemaakt dat de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas te Sint-Niklaas (België) in 1988 bij de inventarisering van de nagelaten papieren van dr. Jan van Raemdonck een kopie in manuscript van de catalogus ontdekt heeft. Dit afschrift is eind vorige eeuw vervaardigd met de bedoeling een nieuwe uitgave te vervaardigen, zoals Van Raemdonck ook deed met Mercator's manuscript-handleiding voor glo-

Dr. P.C.J. van der Krogt en prof.dr. G. Schilder zijn beiden werkzaam bij de vakgroep kartografie, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Manuscriptkopie van de titelpagina van de catalogus van Mercators bibliotheek (Archief K.O.K.W., Sint-Niklaas).

bes. Van Raemdonck's plan is toen niet voltooid, maar in 1994 zal een reproductie van dit afschrift verschijnen in de uitgave van het Mercatorfonds. Wat echter evenmin duidelijk is geworden uit de papieren van Van Raemdonck is waar de originele catalogus zich bevond. Uit enkele brieven valt af te leiden dat de catalogus zich in Breslau (thans Wrocław) of in Leipzig bevond.

Een gelukkige vondst van prof. Schilder in de Universiteitsbibliotheek van Gent van Van Ortroij's eigen overdruk van zijn *L'oeuvre géographique de Mercator* (gepubliceerd in *Revue des Questions Scientifiques*, 2. série 1892/93) wierp enig licht op de verblijfplaats van de catalogus. Op blz. 29 staat een potlood-aantekening bij de gedrukte tekst: 'Mercator aura trouvé l'Afrique de 1522 dans la traduction de Ptolémé... Il possédait en effet un exemplaire de cette édition, et l'a étudié avec soin, comme il le dit dans ses *Tabulae Geographicae Cl. Ptolemaei*'. Deze aantekening vervolgt: 'et comme le renseigne probablement aussi le catalogue des livres de Mercator édité en 1604. M.V.R. [M. Van Raemdonck] a eu communication de ce cat. conservé à Leipzig. C'est toute une histoire. On fit de [vaine] efforts pour l'obtenir. Finalement un jeune ingénieur, lancé dans l'industrie à St. Nicolas et qui connaissait M. Parmentier, ass. à l'univ. de Gand, fit une démarche près de ce dernier, ancien résident à Leipzig, à la demande de M.V.R. M. Parmentier attint le catalogue par l'intermédiaire d'un professeur de l'université de Leipzig. Il fut déposé à la bibl. de l'univ. de Gand. D'où le 1er conservateur, M. V.d. Berghe [se renvita?] à St. Nicolas pour exhiber la 1e relique à M.V.R. M. V.d. Berghe en fit faire une copie qui sera publiée prochainement.'

Hieruit blijkt niet alleen wie verantwoordelijk was voor het vervaardigen van de kopie, maar tevens - en dat is veel belangrijker - met zekerheid waar het origineel gezocht moet worden, nl. te Leipzig. Gezien de politieke situatie was het toentertijd moeilijk om contact met Leipzig op te nemen: men kon er niet van op aan dat er serieus onderzoek gedaan zou worden ten dienste van het 'westen'. Thans is de situatie anders en nadat Dr. Van der Krogt op het laatste Kartographiehistorisches Colloquium vernomen had, dat het oorlogsverlies van de universiteitsbibliotheek te Leipzig vrijwel nihil was, leek een nieuwe zoekpoging gerechtvaardigd. De universiteit antwoordde op het verzoek echter dat de catalogus niet in de bibliotheek aanwezig was, maar dat de brief was doorgestuurd naar het Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Bücherei. Deze liet in een brief weten dat de catalogus behoorde tot de bibliotheek van het Börsenverein te Leipzig en als zodanig vermeld was in de *Katalog der Bibliothek des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler* (Leipzig 1885). Helaas, deze bibliotheek in de oorlog verwoest. Het exemplaar van de catalogus dat Van Ortroij geraadpleegd heeft en waarvan een afschrift in Sint-Niklaas bewaard wordt, bestaat niet meer.

Het is hier niet de plaats om de herkomst van het afschrift en de inhoud van de catalogus nader te bespreken. Daarvoor verwijzen we naar het Mercatorboek dat het Mercatorfonds in 1994 zal uitgeven. Hierin zal de kopie, ingeleid door Theo Pennemans, bestuurslid van de K.O.K.W., in facsimile worden gepubliceerd.

Desondanks is Van 't Hoff's oproep uit 1961 nog steeds actueel: 'Daarom doe ik hierbij een beroep op de lezers van dit tijdschrift [toen *Het Boek*, nu *Caert-Thresoor*] om een exemplaar van de catalogus aan het licht te brengen. Een boekje van 22 bladzijden kan b.v. wel in een verzamelband met veilingcatalogi verscholen zijn, zonder dat de titel in een alfabetische of systematische catalogus is opgenomen. Mag ik vragen of ieder, die een aanwijzing kan geven mij een berichtje zend?' Wij verzoeken hetzelfde! (adres: UU-FRW, Vakgroep Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht)

SUMMARY

The catalogue of Gerard Mercator's library

Mercator's heirs auctioned his library on July 12, 1604, at the Leiden bookseller Jean Maire. The printed catalogue of this auction was in the hands of Jean van Raemdonck, who planned to publish a reproduction. For this aim he made a handwritten copy (this copy was found in 1988 and will be published in facsimile). A description of this copy was made in 1915/16 by Fernand van Ortroij, who did not mention the location of the copy. A handwritten note to a copy of this article lead us to Leipzig. We found out that the catalogue was in possession of the library of the Börsenverein at Leipzig, which was destroyed completely in World War II.

* Met dank aan Alfred Van der Gucht, voorzitter van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, die ons o.a. zijn artikel 'Uit het boekenbezit van Mercator' (in: *Mededelingenblad van de K.O.K.W.* 1993, nr. 4, blz. 3-5) en de kopie van het titelblad van de catalogus deed toekomen.

De wassende breedten van Mercator

Inleiding

Iedereen die zich de grondbeginselen van de kartografie heeft eigengemaakt kan antwoord geven op de vraag wie of wat Mercator is.

Mercator staat namelijk synoniem voor ongetwijfeld de meest beroemde kaartprojectie die ooit bedacht is. Overigens kent praktisch iedereen deze cilinderprojectie alleen in zijn meest simpele vorm, waarbij de kenners spreken over de zgn. 'normale' stand van het projectievlak: De cilinder raakt aan de evenaar en de geprojecteerde meridianen en parallellen zijn alle rechte lijnen, die loodrecht op elkaar staan. Het verschil met andere normale cilinderprojecties bestaat voornamelijk hierin, dat de ligging van de parallellen niet langs perspectivische, metrische of optische wijze tot stand kan worden gebracht. Wat is nou zo belangwekkend aan deze projectie met de zogenaamde *wassende breedten* en hoe is het mogelijk dat deze meestbeschreven afbeeldingsmethode zelfs na 400 jaar nog zoveel aandacht verdient? Om daar achter te komen keren we terug in de geschiedenis van de kartografie.

Wereldkaarten in de 16de eeuw¹

Het is niet verwonderlijk dat, met de grote ontdekkingsreizen rond het zuidelijk halfrond (Bartolomeu Dias 1488, Vasco da Gama 1498) en naar het westelijk halfrond (Christophorus Columbus 1492) en met de eerste reis om de wereld (Fernão de Magelhaes 1520 - 1522), ook de behoefte aan wereldkaarten enorm toenam. Omdat men zich meer dan tevoren bewust was van de bolvorm van de aarde leek het gebruik van gridlijnen voor het patroon van de geografische coördinaten (lengte- en breedtegraden) daarbij voor de hand te liggen.

In 1507 was het Martin Waldseemüller, die als eerste een wereldkaart presenteerde met daarop de naam 'America'. De eerste wereldkaart voor de zeevaart is óók van Waldseemüller en stamt uit 1516 (*Carta Marina*). Deze kaart voldeed echter niet en de alom gevoelde behoefte aan een betere projectie voor de zeevaart gaf Mercator - na de dood van Waldseemüller, omstreeks 1520 - de gelegenheid om volledig door te breken. Toch wordt de nieuwe opzienbarende projectie (1569) van Mercator in het begin weinig of niet toegepast. Dat lag evenwel niet aan de projectie zelf maar aan het ontbreken van de juiste geometrische gegevens. Omdat men niet kon beschikken over nauwkeurige methoden en instrumenten voor de plaatsbepaling van de geografische

lengte, met name op zee, voelden weinigen zich geroepen om wereldkaarten te produceren. Dat laatste was echter slechts een kwestie van tijd. Voor de zeevaart betekende Mercator evenwel de oplossing voor één van de grootste problemen uit de Renaissance bij de ontdekking van de (nieuwe) wereld: het navigeren op zee.

De juiste koers

Hoewel het vanzelfsprekend lijkt, dat men zijn doel tracht te bereiken langs de kortste verbindingroute, is dit in de zeevaart niet gebruikelijk. Volgt men de kortste weg op een bol, dan heeft men te maken met een kompasrichting die continu verandert. Door de richting van het kompas echter constant te houden volgt met al varende niet het kortste traject, maar de lijn die wordt aangeduid als de *loxodroom*. Naarmate men de pool nadert over deze lijn, die een constante hoek maakt met de meridianen, krijgt de loxodroom steeds meer de vorm van een spiraal.

Rond 1500 waren er al volop zeekaarten beschikbaar. Samen met het kompas, dat zich al in de 13de eeuw had ontwikkeld van een eenvoudige magneetnaald tot een efficiënt richtingaanwijzend instrument, bezielde men alle kompasstreken. Toch slaagde men er niet goed in, vanwege de veranderende magnetische declinatie, om het varen van een constante koers in relatie te brengen met de route op de kaart. Vaak beschouwde men de verlengde kompaslijnen op de kaart als *orthodromen* (deel van een grote cirkel) en derhalve als kortste verbindinglijnen. Bij het varen over relatief korte trajecten zoals op de Middellandse Zee en aangrenzende gebieden was dit uiteraard niet echt een probleem. De hierbij gemaakte fout laat zich evenwel onmogelijk kwalificeren omdat er weinig gezegd kan worden over de gebruikte projectie en omdat de kaarten, behalve de kompaslijnen doorgaans geen geprojecteerd geografisch coördinaten-net vertoonden. Dit gebrek, gekoppeld aan het ontbreken van orthodromen en loxodromen maakte het vinden van de *juiste koers* om een bestemming te bereiken tot een onmogelijkheid.

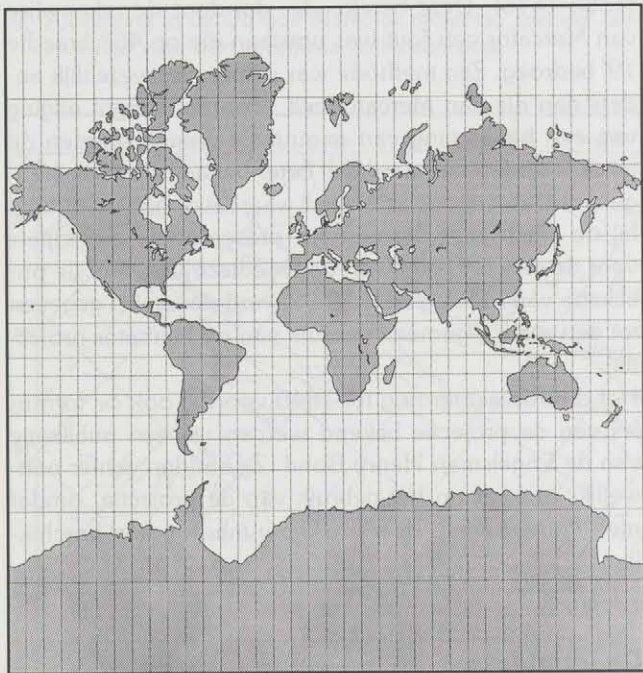
Meridianen en breedtecirkels

Het gebruik van meridianen en breedtecirkels is overigens reeds van Marinus van Tyrus (rond 100 na Christus), die in navolging van Claudius Ptolemaeus, meridianen en parallellen (of breedtecirkels) als loodrecht op elkaar staande lijnen afbeeldde, waarbij de verhouding tussen lengte en breedte op de parallel van Rhodos (36°NB) 4:5 bedroeg. Deze projectie is, overeenkomstig de verschijning van het lijnenbeeld, bekend

Ir. P.G.M. Mekenkamp is geodetisch ingenieur, werkzaam bij de vakgroep kartografie van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Op deze projectie was, volgens de wiskundige en geograaf Hermann Wagner (1840-1929), de verdwenen manuscript kaart gebaseerd van de Florentijnse geleerde Pablo dal Pozzo Toscanelli (1397-1482). Deze kaart uit 1474, die Toscanelli tekende voor de Portugese koning, toonde vermoedelijk Cathay (China) en Zipangu (Japan) op meer dan 100 lengtegraden oostelijker dan de werkelijke ligging² en het is dan ook zeer aannemelijk dat Columbus zich op grond van deze informatie liet verleiden tot zijn reis in westelijke richting.

Mercator bood de oplossing door een kaart te presenteren waarop alle loxodromen konden worden voorgesteld als rechte lijnen. Het navigatie-probleem was daarmee opgelost, de landmeters beschikten over een nieuwe 'hoekgetrouwe' projectie en de geschiedschrijvers konden een begin maken aan het verhaal over het fenomeen van de kaart met de 'wassende breedten' (zie fig. 1).

1. De alom bekende afbeelding volgens de normale Mercatorprojectie, getekend tussen ongeveer 84° NB en 84° ZB. De wasende beelden karakteriseren het kaartbeeld.

2. Op het zuiden georiënteerd kaartje van Europa en het noorden van Afrika dat zich bevindt op het deksel van een zonnwijzer-kompasje (1511), toegeschreven aan Erhard Etzlaub. Uit: *Cartographica Helvetica* 1992,6.

Hoewel ze hoogst waarschijnlijk niet van invloed zijn geweest op de gedachtenwereld van Mercator, moet voor de volledigheid gewezen worden op de miniatuur'pelgrim'kaartjes op de deksel van een tweetal zonnwijzerkompasjes, gemaakt door Erhard Etzlaub (1462-1532) in Neurenberg in 1511. Niet alleen vanwege de unieke gedachte om *tijd* en *richting* te combineren in één instrument voor reizigers (pelgrims), is Etzlaub zijn tijd ver vooruit geweest. Ook zijn overzichtkaartje van Europa en Afrika (afmeting 6,4 cm x 9,2 cm, schaal ongeveer 1:7,5 miljoen) is opzienbarend, omdat zowel de oostelijke als de westelijke kaartrand een geografische breedteverdeling laat zien, waarbij de afstand tussen de breedte-cirkels vanaf de evenaar richting noordpool toenemen met dezelfde evenredigheid (zie figuur 2) die Mercator bijna 50 jaar later toepaste.³

Mercator echter was de eerste, die het principe van de kaartprojectie beschreef bij de uitgave in 1569 van diens grote wereldkaart bestaande uit 24 bladen, die een gezamenlijke oppervlakte bestrijken van ongeveer 130 cm bij 200 cm.⁴

Mercators kaart uit 1569 heeft als titel: *Nova et Aucta Orbis Terrae Discriptio ad Usus Navigantium Emendate Accommodata* (Nieuwe en uitgebreide beschrijving van

de aarde met correcties voor het gebruik bij navigatie). De -in het Latijn- gestelde tekst bij deze kaart luidt vertaald als volgt:

Bij deze weergave van de wereld hebben wij [zoals dat gewenst wordt] het boloppervlak zodanig geprojecteerd op een plat vlak, dat plaatsen overal juist zullen zijn gesitueerd, niet alleen wat betreft hun juiste richting en onderlinge afstand, maar ook in relatie tot hun passende lengte en breedte; en verder dat de vorm van de landen, zoals ze te zien zijn op de globe, zo goed als mogelijk is, zal zijn behouden. Hiervoor was een nieuwe ordening en plaatsing van de meridianen nodig, zodanig dat het parallelle lijnen worden, want de tot dusver door geografen gemaakte kaarten zijn, als gevolg van de kromming van de meridianen, niet geschikt voor navigatie. Dit alles in beschouwing nemende hebben we de breedtegraden in de richting van elke pool iets groter gemaakt en wel in de verhouding die de parallellen hebben in relatie tot hun werkelijke lengte vergeleken met de equator.

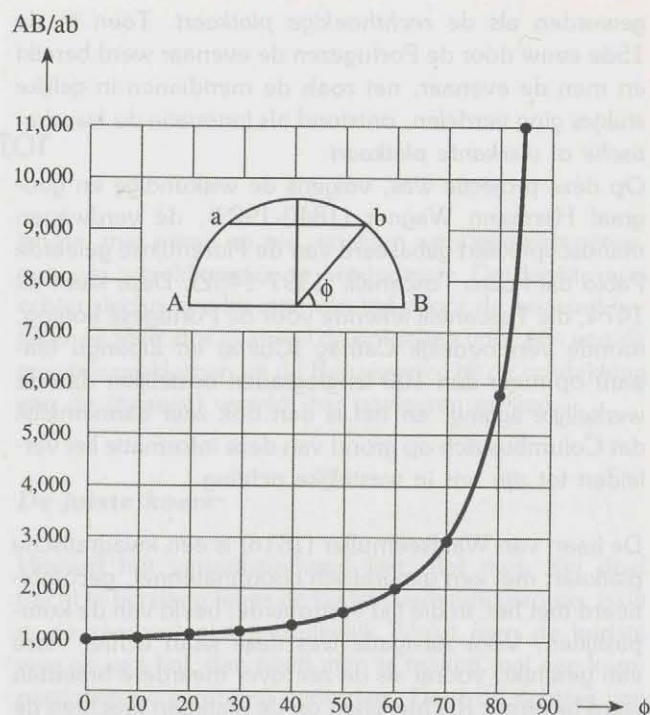
Het is duidelijk dat Mercator een conforme projectie wenste te maken. Omdat hij nadrukkelijk wilde wijzen op de ligging van de parallellen of breedtecirkels ten opzichte van elkaar schrijft hij niet over 'de vervorming in de richting van de meridianen' maar over 'de breedtegraden in de richting van de pool' en zegt vervolgens dat deze dezelfde vervorming krijgen als de vervorming (vergroting) van de parallellen zelf. Van deze laatste vervorming was genoegzaam bekend, dat het de logische consequentie was van de keuze voor een cilinderprojectie. De omtrek van breedtecirkels wordt immers in werkelijkheid naar de polen toe steeds kleiner, terwijl de cilinderprojectie alle parallellen als even lange rechte lijnen afbeeldt.

Hoewel Mercator zelf geen formules geeft (omdat de kennis hieromtrent nog niet beschikbaar was, goniometrische tabellen nog niet waren uitgevonden en de integraalrekening nog niet was ontwikkeld), is de projectie, door de omschrijving van Mercator wiskundig volledig bepaald.

Het is zelfs bijna onnodig op te merken, dat Mercator bekend was met het gegeven, dat de kaartparallellen niet langs één of andere meetkundige projectie op de cilindermantel gevonden kunnen worden.

De plaats van de parallellen

Uitgaande van de gedachte, dat Mercator de verhouding tussen de lengte van de evenaar en de lengte van de breedtecirkels (In fig. 3: AB/ab) nauwkeurig kon becijferen, zetten we deze waarden in een grafiek af tegen de bijbehorende waarde voor de breedte. Het waarschijnlijk dat Mercator een dergelijke grafiek zal hebben getekend en zich bewust was van de wetenschap dat de afstanden op de kromme een maat zijn voor de ligging van de parallellen. Het gebruik van deze grafiek en een buigbare meetlat maakt het eenvoudig mogelijk te komen tot een 'grafische constructie' van de Mercator-projectie. Ook is het mogelijk de waarden van de grafiek graad voor graad te bepalen, met de stelling van Pythagoras de

3. Uitgaande van de gedachte, dat Mercator de verhouding tussen de lengte van de evenaar en de lengte van de breedtecirkels (AB/ab) nauwkeurig kon becijferen, worden deze waarden in een grafiek afgezet tegen de bijbehorende waarde voor de breedte. De wassende breedten worden zichtbaar op de grafiek. Uit Stanley, 1948.

lengte van de schuine zijden (ofwel een stukje van de kromme) te berekenen en deze vervolgens te sommeren. Deze methode is in feite de basis van de integraalrekening.

Dat Mercator de ligging van de parallellen op deze manier zou hebben bepaald was ook de conclusie van de Engelse wiskundige en astronoom Edward Wright (1558-1615). Deze berekende, dat door de rekenwijze van Mercator een fout was ontstaan die op 45° breedte $19'$ bedroeg. Zijn methode was echter niet wezenlijk anders dan die van Mercator zelf. Doordat Wright uitging van een berekening van minuut tot minuut werden de juiste waarden uiteraard wel beter benaderd. Zijn bijdrage wordt overigens als uiterst waardevol gezien, omdat hij de eerste was die een lijst presenteerde met cijfers voor de exacte ligging van de breedtecirkels. Met de publicatie van deze cijfers in 1599 werd de aanzet gegeven tot een meer algemeen gebruik van de Mercator projectie.

Het duurde echter nog tot 1645 voordat ook de formules van de projectie bekend werden via een publikatie van de Engelsman Henry Bond. Zij hadden echter nauwelijks invloed op het gebruik van de projectie, omdat men immers reeds over bruikbare tabellen kon beschikken.

De formules

De verhouding tussen de lengte van de parallel met breedte ϕ en de equator is gelijk aan $\cos \phi$. Dat betekent,

dat een bepaalde kaartparallel $1 / \cos \phi$ ofwel secans ϕ maal groter wordt voorgesteld dan de bolparallel met breedte ϕ . Om conformiteit te verkrijgen moet elk element van de meridiaan vergroot worden met dezelfde factor $\sec \phi$. Dat wil zeggen, dat de afstand Y waarop een parallel met breedte ϕ op de kaart moet worden getekend, zodanig moet zijn, dat de eerste afgeleide van Y gelijk is aan $\sec \phi$, of in formulevorm:

$$\frac{dY}{d\phi} = \sec \phi \quad (1)$$

Dit betekent dat Y moet worden opgelost uit de vergelijking:

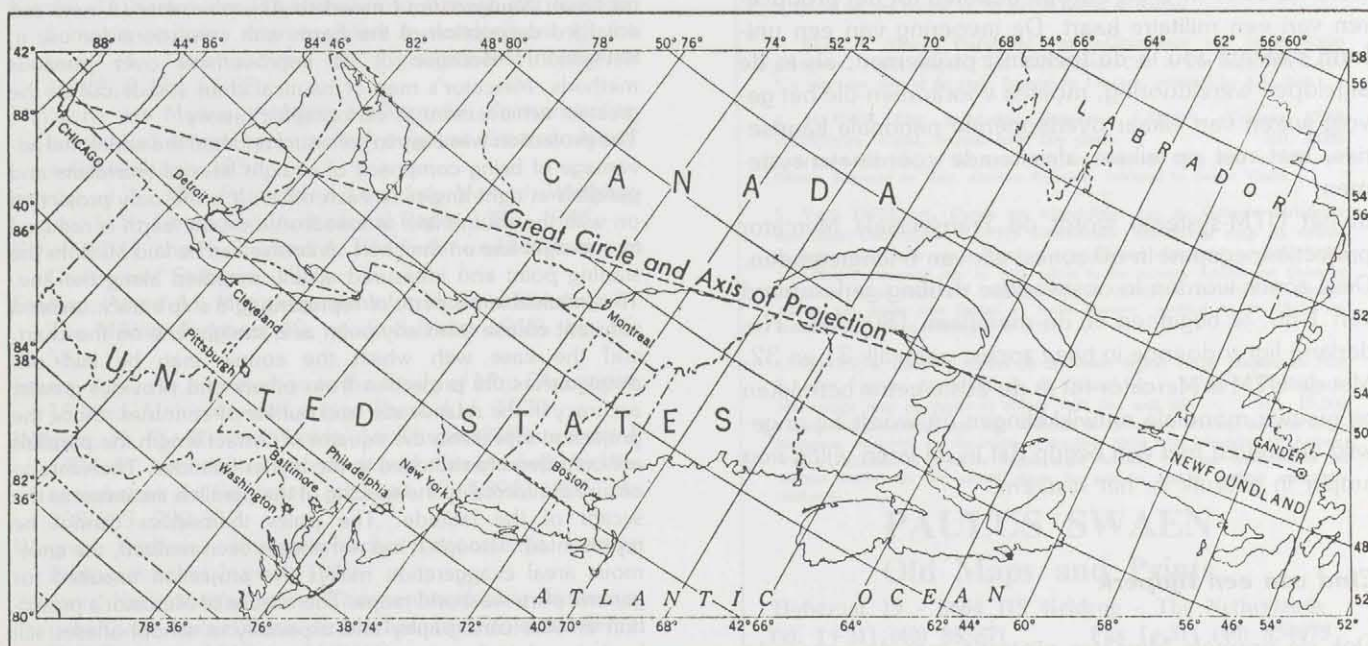
$$Y = \int_0^{\phi} \sec \phi \cdot d\phi \quad (2)$$

Hiervoor vinden we:

$$Y = \frac{360}{2\pi} \ln \tan \left(45^\circ + \frac{\phi}{2} \right) \quad (3)$$

En daarmee hebben we de werkelijke wassende breedten van Mercator gevonden. De schaal van de kaart neemt vanaf de evenaar in de richting van de polen toe met de *schaafactor* $\sec \phi$. Op 60° bedraagt deze factor dus exact 2 (vgl. fig. 2), hetgeen ook betekent dat de indicatrix van Tissot, waarmee de vervorming kan worden aangegeven, op deze breedte een cirkel is met een 2 x zo grote straal als de eenheidscirkel op de evenaar. Op 80° bedraagt de schaafactor reeds meer dan 5,7 en op 85° zelfs 11,4 waarna deze snel toeneemt tot oneindig. Dit laatste betekent, zoals bekend, dat de polen niet kunnen worden afgebeeld.

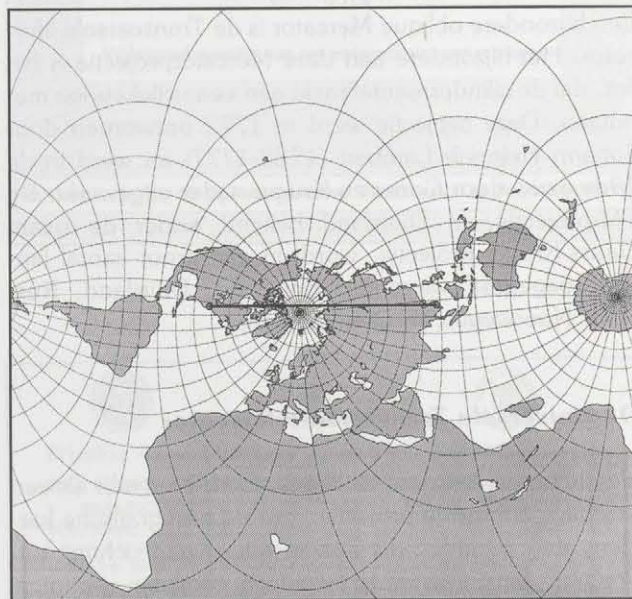
4. Afbeelding in de Oblique Mercator projectie, speciaal vervaardigd voor één specifieke luchtvaartroute.

De oblique Mercator

Van de wassende breedten blijft weinig over indien we de projectieformules toepassen op een ruimtelijk getransformeerd aardoppervlak. In dat geval raakt de cilindermantel niet meer aan de evenaar maar aan een willekeurig andere zogenaamde *grote cirkel* op het aardoppervlak. We spreken dan over een *oblique* stand van het projectievlak. De eigenschappen van een *oblique Mercator* zijn dezelfde als die van de tot dusver besproken *normale Mercator*, met dien verstande, dat de extravagante oppervlaktevervorming zich nu niet manifesteert in de buurt van de polen, maar in een gebied dat zich op een vergelijkbare afstand van de gekozen raakcirkel bevindt. Ook zijn loxodromen geen rechte lijnen meer, waardoor

5. Afbeelding in de Oblique Mercator projectie: Vietnam was nooit het verre oorlogsgebied in het zuidoosten, zoals veel Amerikanen ten onrechte meenden. (vergelijk ook figuur 1).

de oblique variant niet meer geschikt is voor de navigatie. Opmerkelijk zijn daarom de positieve reacties uit kringen van de luchtvaart op de door de U.S. Coast and Geodetic Survey in 1947 uitgegeven kaart in de oblique Mercator, die het gebied bestrijkt tussen Chicago, Illinois en Gander, Newfoundland (zie figuur 4).

Thans speelt, door de opkomst van de computer, de kaart als navigatieinstrument een steeds minder prominente rol. Oblique cilinderprojecties kunnen echter een blijvende rol blijven spelen voor het plannen en evalueren van lucht- en scheepvaartroutes. Verder draagt de snelle produktie van oblique afbeeldingen op het beeldscherm bij aan de bewustwording van mensen over de werkelijke geografische verhoudingen.⁵ Een voorbeeld kan dit illustreren (fig. 5): Voor veel Amerikanen was Vietnam het verre oorlogsgebied, dat zich ergens in het zuidoosten bevond. Bekijken we de oblique Mercator Washington-Saigon, dan zien we dat Vietnam vanuit Washington het snelst te bereiken is door westelijk langs de noordpool te reizen!

Een bijzondere oblique Mercator is de *Transversale Mercator*. Het bijzondere aan deze Mercatorprojectie is het feit, dat de cilindermantel raakt aan een willekeurige meridiaan. Deze projectie werd in 1772 ontworpen door Johann Heinrich Lambert (1728-1777) en werd in de 19de eeuw door Gauss en Krüger nader uitgewerkt. De TM-projectie, in Duitsland bekend onder de naam Gauss-Krüger-projectie, wordt in een groot aantal landen toegepast waaronder Engeland, Duitsland, Rusland, Noorwegen en Denemarken.

De Universele Transversale Mercator

Met de ontdekking van de Transversale Mercator als een geschikte conforme projectie voor de topografische kartering van gebieden die zich in noord-zuid richting uitstrekten, werd ook de basis gelegd voor een *mondiaal* karteringssysteem. Op voorstel van de Amerikanen werd na 1947 in West Europa besloten tot het produceren van een militaire kaart. De invoering van een uniform systeem zou in de toekomst problemen, als in de afgelopen wereldoorlog, moeten voorkomen die het gevolg waren van elkaar overlappende nationale kaartseries, met niet op elkaar afgestemde coördinatensystemen.

In het UTM-systeem wordt de Transversale Mercator projectie toegepast in 60 zones, elk van 6 lengtegraden. Deze zones worden in oostwaartse richting genummerd van 1-60, te beginnen bij de meridiaan 180° WL. Nederland ligt zodoende in twee zones, namelijk 31 en 32. Met de UTM is Mercator tot in de 20ste eeuw betrokken bij nieuwe mondiale ontwikkelingen en wordt hij ongewild verweven met een begrip dat in de jaren vijftig nog amper in gebruik is: het *systeem*.

Eind van een tijdperk

Ook de normale Mercator projectie met de wassende

breedten, werd tot ver in de 20ste eeuw veelvuldig toegepast, met name in de scheepsnavigatie en voor allerlei wereldkaarten, zoals meteorologische kaarten, kaarten van zeestromingen enz. In het door het Ministerie van Marine in 1951 uitgegeven *Kaartprojecties, beschouwd uit een hydrografisch oogpunt* vinden we een opmerking die onbedoeld een afsluiting lijkt te zijn van het Mercator-tijdperk:⁶ 'Voor leken op het gebied van kartografie hebben dergelijke wereldkaarten het nadeel, dat zij volkomen onjuiste grootte- en afstandverhoudingen tussen de diverse landen suggereren; het is dan ook niet overdreven te zeggen dat zij tot zeer grote misverstanden bij het grote publiek geleid hebben op het gebied van de geopolitiek'.

De naam van Mercator blijft evenwel vooralsnog onlosmakelijk verbonden met de projectieleer. Vierhonderd jaar na zijn overlijden is Mercator nog steeds een begrip.

NOTEN

Met dank aan drs. J.A. Klein Wassink voor zijn hulp bij de vervaardiging van de figuren 1, 3 en 5.

1. Zie voor een goed overzicht: Kretschmer (1993).
2. Wagner (1894 en 1895).
3. De zonnwijzer-kompasjes bevinden zich in de Germanisch Nationalmuseum te Neurenberg. Figuur 2 is overgenomen uit *Cartographica Helvetica* 6/1992, bladzijde 24. Plaatje bij artikel van Kupčik (1992). In dit artikel is ook een foto afgedrukt van één van de schitterende zonnwijzer-kompasjes.
4. Zie: Keuning (1955).
5. De formules van Mercator worden ook toegepast in het, door de vakgroep kartografie van de Universiteit Utrecht ontwikkelde programma *Integrated Projection Design System* (IPDS), dat afbeeldingen kan maken die gerelateerd worden aan de vorm van het af te beelden gebied.
6. Zie: Ministerie van Marine (1951), blz.80.

SUMMARY

Mercator and the exaggerated size of latitudes

To the world at large, Mercator's name is identified with his projection, which he developed especially to aid navigation. His 1569 map is entitled: *Nova et Aucta Orbis Terrae Descriptio ad Usum Navigantium Emendate Accommodata* (A new and enlarged description of the Earth with corrections for use in navigation). Because of its improvement over previous methods, Mercator's map of nautical chart stands out as the greatest achievement in cartographic history. The projection was easy to construct and had the additional advantage of being composed of straight lines of meridians and parallels at right angles to each other. It is the only projection on which the rhumb line or loxodrome on the earth is reduced to a straight line on the chart. A course can be laid off from the starting point and measured at any meridian along the line. This invaluable property of representing a ship's track under a constant course from any point as a straight line on the chart, and the ease with which the course may be laid off, distinguishes the projection from others and provides greater accuracy in the relative size and outline of countries. Since the projection represents the equator in correct length the parallels are considerably stretched in the higher latitudes. Therefore to ensure conformality the spacing of the parallels increases as the secant of the latitude. The poles themselves cannot be represented. Though it has not always been realized, the enormous areal exaggeration makes the projection unsuited for general purpose world maps. The misuse of Mercator's projection in atlas cartography and especially in school atlases still leads to a lot of geographical misconceptions.

Mercator was not the first to present a map with latitudes of exaggerated sized. The projection was apparently used by Erhard Etzlaub of Nuremberg on a small map on the cover of some sundials constructed in 1511 and 1513. The principle remained obscure until Gerardus Mercator independently developed it and presented it on his large world map of 24 sections totaling about 1.3 by 2 m.

Mercator increased the degrees of latitude toward each pole, in proportion to the increase of the parallels beyond the ratio they really have to the equator (AB/ab in figure 3). These values ($= \sec \phi$) directly show the amount of exaggeration on any parallel. In order to obtain the approximate distance of the particular parallel from the equator on the projection, the sum of the secants from the equator to that parallel must be found, and the result multiplied by $360/2\pi$, resulting in length units of one degree.

Since the normal Mercator projection has little error close to the equator, it has been found very useful in the transverse form, with the equator of the projection rotated 90° to coincide with the desired central meridian. The Transverse Mercator projection was invented by J.H. Lambert (1728-77).

Nowadays the oblique Mercator is often used to show better geographical relations, for example the position of Vietnam related to Washington (fig. 5). In this century, Mercator's name is probably mostly used for the first system: The Universal Transverse Mercator.

Mercator stays alive, even after 400 years. His projection will continue to be available in computer programmes and Geographical Information Systems whenever we need it, if not for 'normal' navigational purposes.

LITERATUUR

- Canters, Frank, & Hugo Declair. *The world in perspective: a directory of world map projections*. 1989, p. 164-165.
- Keuning, J. *The history of geographical map projections until 1600*, 1955, blz. 17-18.
- Kretschmer, Ingrid., *Mercators Bedeutung in der Projektionslehre (Mercatorprojection)*. In: *Duisburg Mercator-Studien, Band 1: Mercator und Wandlungen der Wissenschaften im 16. und 17. Jahrhundert*. - Universitätsverlag Dr.N.Brockmeyer, Bochum 1993. Sektion III, blz. 151-174.
- Kupčik, I., *Karten der Pilgerstraßen in Bereich der heutigen Schweiz und des angrenzenden Auslandes vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*. In: *Cartographica Helvetica* (1992), 6, blz. 17-28.
- Ministerie van Marine, Afdeling Hydrografie. *Kaartprojecties, beschouwd uit een hydrografisch oogpunt*. Staatsdrukkerij. 's-Gravenhage, 1951
- Snyder, J.P., *Map Projections-A working Manual*, Washington: U.S. Geological Professional Paper 1395, 1987.
- Scheffers, G. und K. Strubecker, *Wie findet und zeichnet man Gradnetze?* Stuttgart, 1956.
- Stanley, Albert A., *Map projections for Modern Charting*. In: *The Military Engineer* 40, no. 268 (Febr. 1948), blz. 55-58.
- Steers, J.A., *An Introduction to the Study of Map Projections*, 15th ed. University of London Press, Ltd, 1970.
- Wagner, H. *Die Rekonstruktion der Toscanelli-Karte vom J. 1474*. In: *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.hist. Kl.* 1894, 1895, blz. 208-289, 290-312.
- Wagner, Karlheinz, *Kartographische Netzentwürfe*. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1949.
- Zöppritz, Karl., *Leitfaden der Kartenentwurfslehre*, herausgegeben von Alois Bludau. Erster Teil: Die Projektionslehre. B.G.Teubner, 1912, p. 163-169.

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

RESTAURATIE EN CONSERVERING VAN:

Boeken en banden
oude en nieuwe bindtechnieken

Handschriften en andere documenten
ontzuren, reinigen, desinfecteren,
aanvezelen, doubleren of impregneren

Prenten & (wand)kaarten
conserveren, restaureren
verdoeken, reinigen, encadreren
en bergen in opbergsystemen

Charters & zegels
conserveren, restaureren,
strekken, soepel maken
en bergen in opbergsystemen

Vrijblijvend opstellen van een restauratieplan met prijsopgave

De Cloese 7 - 9, 7339 CM Ughelen (Apeldoorn) Tel: 055 - 42 31 47 Fax: 055 - 43 06 14

Just issued:

Pricelist 42 - The Low Countries. 245 Maps, views and atlases. 30pp. 4 Illustrations. Including:

1. BERLINGHIERI, Fr. *Tabula Tertia d Europa*. (Florence 1482) 365x330mm. Uncol. copper engraving. Hfl. 4.000

* Very early and rare Ptolemaic map centred on France and The Low Countries south of the river Rhine.

2. BERTELI, F. *Galliae Belgica...* (Venice 1565) 347x478mm. Uncol. A good and dark impression with broad margins. Hfl. 4.900

* Includes southern part of Brabant (Eindhoven, Helmond), Belgium and northern part of France and was inspired by the map of Boileau de Bouillon.

3. BEEK, A. *Nieuwe Plattegrond van 's-Gravenhage met de publieke gebouwen...* (The Hague 1710) 482x595mm. Col. A fine copy. Hfl. 2.500

* A bird's-eye view of the town. Prepared by J.Rousset, published by Anna Beek.

4. HAFNER, J. Chr. *Lugdunum Batavorum LEIDEN*. (Coblenz 1720) 260x650mm. Uncol. Printed from two plates. Hfl. 3.000

* A panoramic view of the town, with keys numbered from 1-20 in Latin and German. Engraved by Marc. Abraham Rupprecht. Published by August Vindel.

5. VAN ENDEN, A. *Caerte en Afbeeldinge van de Geheele Jurisdicte van Stant Daerbuijten...* (1737) 800x990mm. Manuscript map on vellum in watercolour with pen and ink and heightened with gold. Hfl. 7.500

* Decorative manuscript map on thick vellum by the surveyor Adriaan van Enden of the polder called "Oudt-land", situated north of Oudenbosch and south of Fijnaart. Adriaan van Enden calls himself a "sworn surveyor" admitted by the "Rade van Brabant". He lived in Willemstad in 1738.

6. ROYET, A. *Carte du Cours de la Meuse depuis Liège jusques au Fort S. André, partie du Rhein et du Wahal &...* (1741) 1350x860mm. Manuscript map on paper in colour with pen and ink. Hfl. 10.000

* Large-scale manuscript map with Roermond in the centre, covering the area Liège, Eindhoven, Emmerich and the course of the river Rhine from Düsseldorf till Arnhem. With a dedication to Friedrich August count Herrach, that time stadholder of the Austrian Netherlands. On several places the paint is slightly oxidized and partly reinforced.

PAULUS SWAEN

Old Maps and Prints

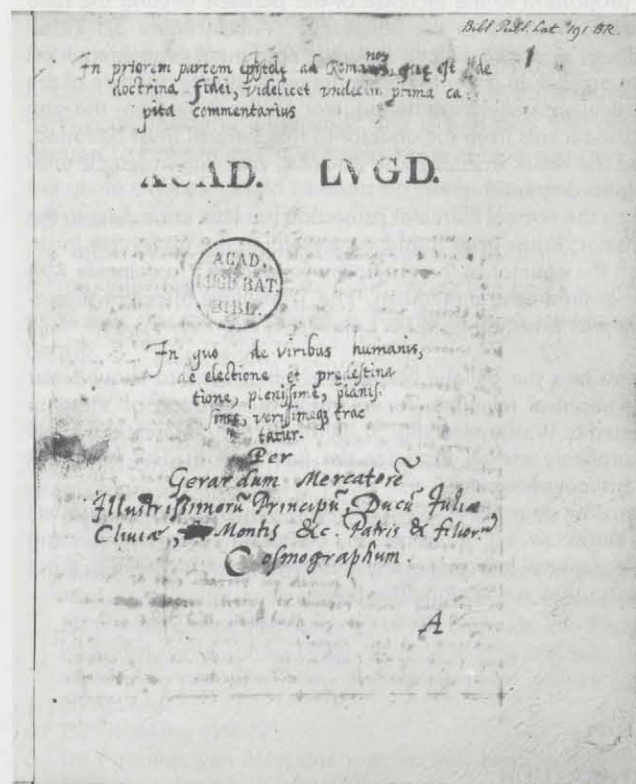
Hofstraat 19 - 5664 HS Geldrop - The Netherlands
Tel. [+31] (40) 853571 Fax [+31] (40) 854075

De godsdienstige opvattingen van Gerard Mercator

Op de vraag, welk standpunt de Vlaamse kartograaf Gerard Mercator (1512-1594) heeft ingenomen op godsdienstig terrein, zijn zeer uiteenlopende antwoorden gegeven. Van Raemdonck,¹ Opladen² en Vermij³ menen dat Mercator zijn hele leven katholiek is gebleven. Vermij voegt daar echter aan toe, dat Mercators katholicisme het katholicisme was van vóór de contra-reformatie, dat nog niet beïnvloed was door de besluiten van het concilie van Trente. Daarentegen zijn Averdunk,⁴ Van Durme⁵ en De Smet⁶ van mening, dat Mercator tot de reformatie is overgegaan. Averdunk en Van Durme noemen Mercators ideeën zwingliaans, en Van Durme oppert bovendien met vraagtekens de mogelijkheid dat Mercators opinies wellicht als calvinistisch te typeren zijn.

Het materiaal waarop een beoordeling van Mercators theologische ideeën gebaseerd kan worden is schaars.⁷ Hij was geen professioneel theoloog en van zijn hand zijn slechts twee theologische werken bewaard gebleven. Het ene is een evangeliënsynopsis, de *Evangelicae historiae quadripartita monas sive harmonia quatuor evangelistarum*, gepubliceerd in 1592.⁸ In dit werk heeft Mercator een deel van zijn *Chronologia* van 1569 nader uitgewerkt. In de *Harmonia* wil Mercator bewijzen dat het openbare optreden van Jezus niet twee of drie, maar vier jaar heeft geduurd. Uit de synopsis kan echter niet opgemaakt worden welke confessie de kartograaf aanhing, omdat het werk een louter chronologisch, en geen theologisch oogmerk heeft.

Het andere theologische werk van Mercator dat bewaard is gebleven, is een commentaar op de hoofdstukken 1 tot en met 11 van Paulus' brief aan de Romeinen. Mercator schreef de commentaar, die ongepubliceerd is gebleven, tussen 1585 en 1590.⁹ In dit werk bestrijdt Mercator de calvinistische leer van de dubbele predestinatie, volgens welke God de ene mens tot heil, de andere tot verderf heeft voorbeschikt. Mercator betreurt het dat door deze leer twisten in de kerk zijn ontstaan en spreekt de hoop uit deze met zijn geschrift te kunnen beslechten. Zelf is hij de mening toegedaan, dat God, die goed is, de mens zo heeft geschapen, dat hij bekwaam is tot het doen van het goede. Hiertoe heeft God de mensen een vrije wil gegeven. God kent de daden van de mensen en weet de uitkomst ervan. Maar, zo meent Mercator, dat God de uitkomsten van menselijke daden kent, wil niet zeggen dat hij ze ook voorbeschikt. Want als God de daden van de mensen zou voorbeschikken, dan zou God zelf de oorzaak van de zonde zijn en zou hij een onbarmhartig God zijn: volgens de leer van de dubbele predesti-

Folium 1r van het commentaar van Mercator op de brief aan de Romeinen (Universiteitsbibliotheek Leiden).

natie straft hij de mensen voor zonden waartoe hij ze zelf heeft voorbeschikt. Mercator stelt daarentegen, dat niet God de oorzaak van de zonde is, maar de mens zelf, en wel omdat die zijn vrije wil verkeerd gebruikt. Gods oordeel berust op zijn voorwetendheid. God weet van te voren hoe ieder mens zal handelen en baseert hierop zijn oordeel.

Mercator had zijn ideeën over de vrije wil reeds jaren eerder geuit in een brief aan zijn schoonzoon Johannes Molanus. De brief is gedateerd 20 juli 1575.¹⁰ Uit de brief blijkt, dat Mercator toen al een verklaring van het zevende hoofdstuk van de brief aan de Romeinen had geschreven. Net als in de commentaar betoogt Mercator in zijn brief aan Molanus dat de mens van God een vrije wil heeft gekregen en dat hij met die vrije wil het heil kan verwerven. Ook hier kritiseert Mercator de leer van de dubbele predestinatie: de prediking van de predestinatie die noodzakelijk tot heil of verderf leidt, maakt mensen onverantwoordelijk.

Ten onrechte meent Van Durme, dat Mercators opvattingen over de vrije wil zwingliaans genoemd kunnen worden.¹¹ De Zwitserse reformator Huldrych Zwingli zag, in tegenstelling tot Mercator, heil en verwerping wel degelijk als uitsluitend door Gods voorzienigheid bepaald. Ook Van Durmes voorzichtige suggestie Merca-

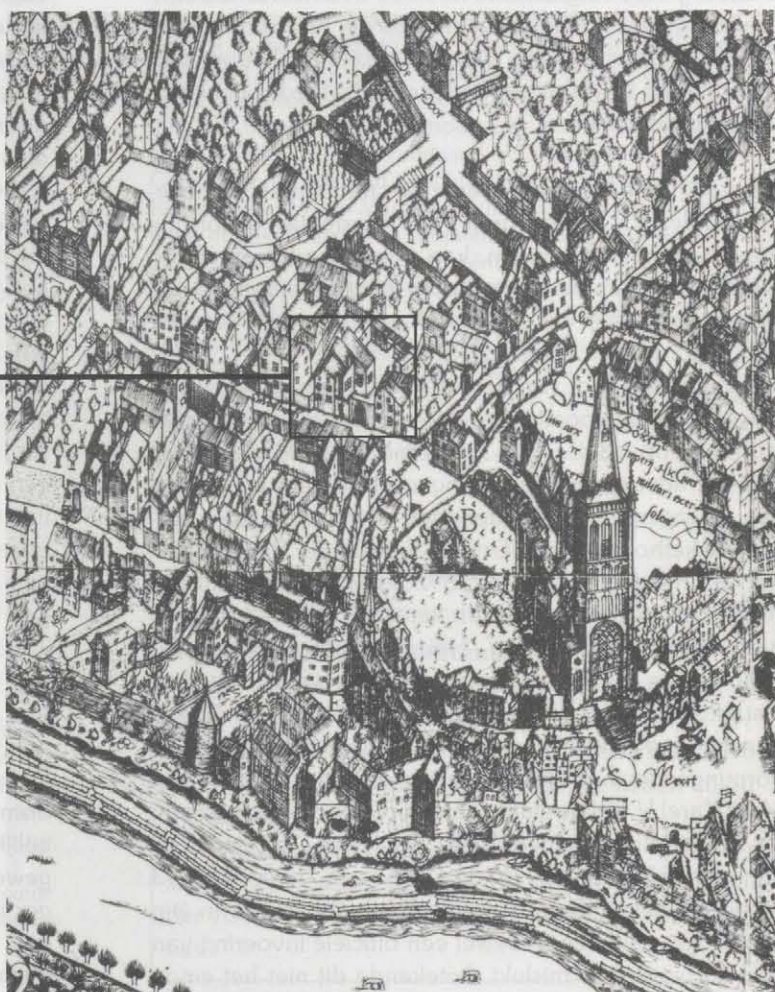
Dr. M.H. de Lang (1961) studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en promoveerde aldaar in 1993. Momenteel is zij als nieuwtestamentica werkzaam aan het project Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem.

tors opvatting over de vrije wil calvinistisch te noemen, moet afgewezen worden. Met zijn kritiek op de leer van de dubbele predestinatie bestreed Mercator nu juist een van de belangrijkste leerstukken van het calvinisme. Van de reformatoren is Philippus Melanchthon degene bij wie Mercator het dichtst in de buurt komt. Voor Melanchthon is het heil wel door God mogelijk gemaakt, maar toeëigening of afwijzing daarvan hangt van de mens zelf af. Maar het meest lijkt Mercators standpunt nog op dat van Erasmus en daarmee op dat van laat-middeleeuwse theologen als Ockham en Biel: veel komt aan op de vrije wil, al is Gods genade werkzaam in het aanbod van heil en in de aandrang waarmee hij mensen stimuleert het aan te nemen. Ook in zijn irenistische gezindheid lijkt Mercator op de humanist Erasmus. Van een overgang tot de reformatie kan in ieder geval op grond van Mercators ideeën over de vrije wil niet gesproken worden. Naast Mercators verhandelingen over de leer van de dubbele predestinatie en de vrije wil, zijn er twee brieven waarin hij zich uitlaat over het avondmaal. De eerste is gericht aan Johannes Molanus en is gedateerd op 27 juli 1576.¹² De brief is geschreven tegen de achtergrond van de twisten tussen de verschillende confessies over het avondmaal. De katholieken hielden vast aan de leer van de transsubstantiatie, waarin werd aangenomen dat brood en wijn tijdens de eucharistie veranderd werden in lichaam en bloed van Christus, terwijl de lutheranen de *praesentia realis* (werkelijke aanwezigheid) verdedigden: brood en wijn bleven hun eigen substantie gehouden,

maar ze bevatten wel op reële wijze het lichaam en bloed van Christus. Zwinglianen wezen zowel de katholieke als de lutherse leer over het avondmaal af en meenden, dat het *est* in de avondmaalswoorden *hoc est corpus meum* ('dit is mijn lichaam') opgevat diende te worden als *significat*. De elementen brood en wijn verwezen volgens de zwinglianen slechts op losse wijze naar het lichaam en bloed van Christus. Calvinisten vonden de zwingliaanse opvatting van het avondmaal te pover, maar konden zich evenmin verenigen met het katholieke of lutherse standpunt. Hun idee over het avondmaal was, dat het lichaam en bloed van Christus weliswaar niet *in*, maar dan toch wel *met* de elementen brood en wijn werden gegeven. Mercator maakt niet duidelijk welk standpunt hij zelf aanhangt, maar laat slechts blijken dat hij de vraag of het lichaam en bloed van Christus in de avondmaalselementen aanwezig is of niet, van ondergeschikt belang acht. Volgens Mercator laten de woorden van Jezus in Joh. 6 het belang van het avondmaal zien: door het eten van Jezus' lichaam en het drinken van Jezus' bloed verkrijgt men het eeuwige leven, maar dit alles wordt slechts bevestigd door het geloof in Jezus. Gelovigen die elkaar onder dreiging van straffen willen dwingen tot een uitspraak over de vraag, of Jezus al dan niet in de avondmaalselementen aanwezig is, halen het oordeel over zichzelf, omdat het mysterie van het avondmaal nu eenmaal te groot is om begrepen te kunnen worden.

Mercator woonde in Duisburg aan de Oberstraße dichtbij de Salvatorkirche, waar in 1554 het avondmaal 'onder beide gedaanten' werd gevierd. Detail uit de plattegrond van Duisburg door Johan van de Corput (1566).

In een brief van 31 augustus 1592 gaat Mercator wederom in op het avondmaal.¹³ Aan Wolfgang Haller schrijft hij, dat hij een boek van de hand van een zekere Petrus Streuber¹⁴ heeft ontvangen, waarin deze een poging doet de twisten tussen lutheranen en gereformeerden over het avondmaal te beslechten. Mercator geeft een overzicht van de inhoud van Streubers boek, waarin de lutherse avondmaalsleer over de presentie van Christus in brood en wijn wordt afgewezen. Streubers ideeën komen dichter bij die van Calvijn: het gaat bij het avondmaal niet om de lichamelijke presentie van Christus in de avondmaalselementen, maar om het geestelijk nuttigen van Christus. Volgens Streuber betekent dit geestelijk nuttigen: geloven dat Christus voor onze zonden is gestorven en met zijn dood voor mensen verzoening met God teweeg heeft gebracht. Uit Mercators beschrijving blijkt echter niet, dat Streuber in navolging van Zwingli de elementen brood en wijn geen enkele betekenis toe-kende. Mercator besluit zijn brief aan Haller met de mededeling, dat ook hij van mening is dat het bij het avondmaal gaat om het geestelijk nuttigen van Christus en verwijst daarbij, net als in zijn brief van 1576, naar Joh. 6. Mercators standpunt in zake het avondmaal is evident niet het traditioneel katholieke: nergens verdedigt hij expliciet de transsubstantiatieleer. Ook de *praesentia realis* van de lutheranen wordt door hem afgewezen. Mercators visie is echter ook niet duidelijk calvinistisch of zwingliaans. Averdunks conclusie dat Mercator de in Duisburg heersende zwingliaanse opvatting van het avondmaal aanhing, moet afgewezen worden, omdat in Duisburg het zwinglianisme nooit de overheersende confessie is geweest.¹⁵ Maar de nadruk die Mercator legt op de geestelijke betekenis van het avondmaal, doet vermoeden dat hij op dit punt niet onbeïnvloed is gebleven door de reformatie.

De vraag, hoe Mercator er enerzijds traditioneel katholieke, anderzijds meer door de reformatie gevormde ideeën op na kon houden, kan alleen goed beantwoord worden als men rekening houdt met de situatie in het hertogdom Kleef en de stad Duisburg, waar Mercator van 1552 tot zijn dood in 1594 verbleef.¹⁶

Het hertogelijk hof van Kleef bleef in naam altijd katholiek en sloot zich nooit bij de reformatie aan. De hertogen stonden, op advies van hun erasmiaans-humanistisch gezinde adviseurs, hervormingen in de kerk echter wel toe. Zij zagen deze veranderingen als veranderingen binnen de katholieke kerk. Onder Wilhelm der Reiche, hertog van Kleef van 1539 tot 1592, kreeg de reformatie in Kleef een meer uitgesproken karakter. In 1543 ging de aartsbisschop van Keulen, Hermann von Wied, onder invloed van Bucer en Melanchthon over tot het protestantisme. Voor de omliggende Rijnstaten was dit een gunstige ontwikkeling, omdat zij op deze manier de hervormingen in hun gebied verder konden doorvoeren. Maar Karel V viel de staten aan en maakte een einde aan de hervormingspogingen van Von Wied, die gedwongen werd af te treden. Bij de Vrede van Venlo in 1543 moest Wilhelm beloven dat hij hetatholicisme in zijn gebied zou bewaren. Hoewel een officiële invoering van de reformatie was mislukt, betekende dit niet het einde

Portret van Erasmus (1469?-1536), humanist en filoloog, 16de eeuw. Anonieme kopie naar een portret van Hans Holbein de Jonge (Universiteitsbibliotheek Leiden).

van de beweging. De hervormingen in het bisdom Keulen en in de omliggende staten gingen door.

Duisburg was een duidelijk voorbeeld van een stad waarin hervormingen zonder toedoen van het hof werden doorgevoerd. Het stadsbestuur stelde evangelische predikanten aan naast de katholieke pastoors. Op Pasen 1554 werd in Duisburg voor het eerst het avondmaal *sub utraque* ('onder twee gedaanten': brood en wijn) gevierd. Het hof riep het stadsbestuur ter verantwoording: het gebruik van een avondmaalstafel en het zingen van evangelische gezangen was verboden. Maar de viering van het avondmaal *sub utraque* liet de hertog toe, omdat het ook aan het hof gebruikelijk was. Het stadsbestuur ging echter steeds verder met de hervormingen. In 1555 liet het beelden uit de kerk verwijderen en in 1558 werd een catechismus van de goed lutherse Urbanus Rhegius ingevoerd. Eveneens in 1558 werden katholieke en evangelische erediensten samengevoegd. De burgers van Duisburg waren echter nog niet tevreden en drongen bij het stadsbestuur aan op een duidelijke keuze. In 1561 vertrok de katholieke voorganger. De officiële richting werd nu die van luthers-melanchthoniaanse signatuur, die door de burgers nog steeds gezien werd als vernieuwing van de katholieke kerk.

De reformatie in Duisburg en in de rest van het hertogdom verliep tot omstreeks 1560 stapsgewijs: het hertogelijk hof bleef katholiek, maar stond de door de burgers gewenste hervormingen wel toe. In de loop van de zestiger jaren voltrokken zich echter ingrijpende veranderingen. De Rijnstaten kregen te maken met de contra-reformatie. De contra-reformatorische katholieken meenden

dat de hertog strenger moest optreden tegen de evangelische beweging in zijn gebied. Alva zette de hertog van Kleef onder druk om hem te bewegen de calvinisten uit de Nederlanden, die na de beeldenstorm waren gevlucht, geen bescherming te bieden en dreigde met vervolgingen in het land Kleef. Wilhelm droeg de bestuurders van de steden waarin vluchtelingen zich hadden gevestigd op de vluchtelingen een verklaring te laten ondertekenen, waarin zij hun trouw aan de katholieke kerk betuigden. Wanneer zij dit weigerden werden zij uitgezonden. In 1584 kwam er een verbod op samenkomsten van niet-katholieken in conventikels. In Duisburg bleef men echter ondanks de contra-reformatie vasthouden aan de hervormingen die tot dan toe waren doorgevoerd. De calvinisten bleven zich halsstarrig verzetten tegen de onderdrukkingen van katholieke zijde. Steeds meer sloten zich leden van de luthers-melanchthoniaanse signatuur bij hen aan. Het calvinisme begon zo de philippistische richting te verdringen. Naast de conflicten tussen katholieken en protestanten ontstonden er nu ook wrijvingen tussen degenen die wilden vasthouden aan de oude hervormingen en de calvinisten, bij wie zich een deel van de luthers-melanchthoniaans gezinden aansloot.

Mercator heeft, zoals Vermij heeft betoogd, behoord tot de katholieken die, ook na het concilie van Trente, de lijn van de humanist Erasmus bleven volgen. In het hertogdom Kleef vormden deze katholieken samen met de aanhangers van de gematigde luthers-melanchthoniaanse richting tot in de zestiger jaren van de zestiende eeuw één kerk. Toen Mercator zich in Duisburg vestigde waren de onlusten tussen de luthers-melanchthonianen en de calvinisten net begonnen. Uit zijn brieven en uit zijn commentaar op Paulus' brief aan de Romeinen blijkt, dat Mercator niet gelukkig was met de toenemende invloed van de calvinisten, die de eendracht in de kerk verstoorden. Voor die eendracht zette hij zich steeds weer in. De unieke situatie van de kerk in Duisburg, waarin aanhangers van de reformatie en aanhangers van het katholicisme verenigd waren, verklaart, hoe Mercator op sommige punten traditioneel katholiek, op andere meer reformatorisch kon denken. Mercator was tegelijk deels traditioneel katholiek, deels hervormingsgezind in een zich door geleidelijke reform kenmerkende katholieke kerk.

NOTEN

1. Raemdonck, J. van, *Gérard Mercator: Sa vie et ses oeuvres*. St. Nicolas, 1896. blz. 219-242.
2. Opladen, P., Gerhard Merkators religiöse Haltung. In: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 133 (1938). blz. 77-90.
3. Vermij, R., Mercator and the Reformation. Voordracht gehouden op het Mercator-symposium te Duisburg, dat onder de titel *Mercator und die Wandlungen der Wissenschaften im 16. und 17. Jahrhundert* op 9 en 10 maart 1992 aan de Universität-Gesamthochschule te Duisburg gehouden werd.
4. Averdunk, H. & J. Müller-Reinhard, *Gerhard Mercator und die Geographen unter seinen Nachkommen*. Gotha, 1914. blz. 41 en 50.
5. Van Durme, M. (ed.), *Correspondence mercatorienne*.

Antwerpen, 1959. blz. 117 en 128.

6. De Smet, A., Gerard Mercator. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 10. Brussel, 1983. kol. 431-455, zie 440-441.
7. Mercators *Meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* (door zijn zoon Rumold in 1595 gepubliceerd) zijn voor dit artikel niet geraadpleegd.
8. Voor een bespreking van dit werk, zie: Lang, M.H. de, *De opkomst van de historische en literaire kritiek in de synoptische beschouwing van de evangeliën van Calvijn (1555) tot Griesbach (1774)*. Leiden, 1993. blz. 67-77.
9. Het manuscript berust in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, sign.: B.P.L. 191 BR. Zie ook: Lang, M.H. de, *Gerardus Mercators commentaar op Paulus' brief aan de Romeinen*. Leiden, 1988. Typoscript, ex. Universiteitsbibliotheek Leiden, Westerse handschriften WS 53.
10. Epistola 103 in Van Durme, blz. 117-122.
11. Van Durme, blz. 117.
12. Epistola 109 in Van Durme, blz. 128-130.
13. Epistola 203 in Van Durme, blz. 215-223.
14. Mercator doelt waarschijnlijk op Streuber, P., *Synopsis controversiarum de persona Christi et ejus sanctissima coena*. Over Streuber, zie Jöcher, C.G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* IV. Leipzig, 1751. kol. 880-881.
15. Averdunk/Müller-Reinhard, blz. 41.
16. Zie onder andere: Averdunk, H. & W. Ring, *Geschichte der Stadt Duisburg*. Essen, 1927. blz. 173-181; Mülhaupt, E., *Rheinische Kirchengeschichte*. Düsseldorf, 1970. blz. 115-184.

SUMMARY

Gerard Mercator's religious position

Gerardus Mercator's views in the matter of predestination, free will and the Eucharist have been labeled by some authors as Catholic (Van Raemdonck, Opladen, Vermij), by others as Zwinglian (Averdunk, Van Durme). But the religious position held by Mercator was determined by the unique situation of the Church in the duchy of Cleve. From about 1525 onwards the Catholic Dukes of Cleve, influenced by their Erasmian advisors, had allowed the Church to reform itself gradually according to Lutheran views, tempered by the influence of Melancthon. This Church comprised both people of traditionally Catholic conviction and people who were more inclined to the Reformation. When Mercator settled in Duisburg in 1559, the unity of this Church was threatened by the growing influence of Calvinism. Some Church members became Calvinists and formed their own congregations, whereas others preferred to remain within the existing Church. Mercator's writings demonstrate that he belonged to the latter group. He wished to restore the former situation: a Church which united Catholic and Reformed elements. This explains how it was possible for Mercator to hold traditional Catholic views as well as ideas influenced by the Reformation.

Nu te koop van de auteur:

P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlasen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811*. With introd. in English. Utrecht, 1985. Geb. XV, 473 p. Met registers op namen, gebieden en onderwerpen.

Te bestellen door overmaking van f 79,- + f 8,- verzendkosten op giro nr. 1.871.411 t.n.v. P.C.J. van der Krogt te Delft onder vermelding van 'Advertenties'.

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:
Prenten en Grafiek
Atlassen
Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9

6961 KM

Eerbeek

Tel. 08338 - 54466

De taalgrens op Mercators kaart van Vlaanderen (1540)

Inleiding

'Anno 1993 bestond de taalgrens in België dertig jaar', luidt een vaak gehoorde uitspraak in Belgische politieke en semi-politieke kringen. Bedoeld wordt uiteraard dat de taalgrens officieel in 1963 vastgelegd werd en in een grontwettelijke vorm werd gegoten. De Germaans-Romaanse grens is uiteraard veel ouder. Het opmerkelijke bij deze taalkundige scheidingslijn doorheen de Zuidelijke Nederlanden is evenwel de grote mate van stabiliteit van deze onzichtbare grens.

Om na te gaan 'welke taal waar' gesproken werd kunnen diverse documenten onderzocht worden die hetzij in het plaatselijk idioom geschreven zijn, hetzij in een andere dan de plaatselijke taal opgesteld zijn, maar wel naar de aldaar gangbare omgangstaal refereren of er de kenmerken van dragen. Statuten kerkregisters, rekeningen, keuren, overeenkomsten, profane geschriften, religieuze documenten zijn uiterst belangrijk om ontleed te worden. Voorts behoort de toponymie of plaatsnaamkunde tot het te onderzoeken stavingsmateriaal.

Deze bijdrage gaat na in hoeverre ook oude kaarten kunnen getuigen van de ligging van de taalgrens en meer specifiek de Vlaanderen-kaart van Gerard Mercator uit 1540.¹

Erudiete wetenschapslieden, hoofdzakelijk taalkundigen en historici, hebben zich gebogen over deze taalgrens en veel bewijsmateriaal vergaard. Zie bijvoorbeeld de ge-

EDINGEN/MARK (België) - Waar twee talen én culturen elkaar ontmoeten treedt er soms een kruisbevruchting op met resultaten die bij wijlen zonderling kunnen worden genoemd. Pal op de taalgrens prijkt het straatnaambord 'rue Lekernay/Lekkernijstraat'. (Foto Leo Camerlynck)

MILLAM (Frankrijk) - Straatnaambord in oud-Nederlands op de wegebbende Germaans-Romaanse taalgrens. (Foto Leo Camerlynck).

zaghebbende studies van de Aarlenaar Godfroid Kurth (1896-98),² de Waal Elysée Legros (1948),³ de Vlamingen Maurits Gysseling (sedert 1933)⁴ en Willem Pée (sedert 1946),⁵ de Duitsers Franz Petri (sedert 1933)⁶ en Peter Nelde (sedert 1967).

Mijn bijdrage beperkt zich tot de Romaans-Germaanse taalgrens in het vroegere graafschap Vlaanderen. Het graafschap Vlaanderen bezat van oudsher een Romaanstalig en een Germaanstalig deel. Diets waren en zijn Gent, Brugge, Kortrijk, Ieper, Oudenaarde, Oostende, Veurne, Bergues (Sint-Winoksbergen), Diksmuide, Aalst, Dendermonde, Sint-Niklaas, Geraardsbergen e.a. Romaans waren en zijn Douai (Dowaai), Orchies, Tourcoing (Toerkonje), Roubaix e.a. Grens- of randgevallen zijn Mouscron (Moeskroen), Comines (Komen), Ronse, Armentières (Armentiers) e.a.⁷ De taalgrens verloopt van Gravelines (Grevelingen) aan de Noordzee ten westen van Dunkerque (Duinkerke[n]), tot even ten oosten van de Dender in de buurt van Enghien (Edingen).

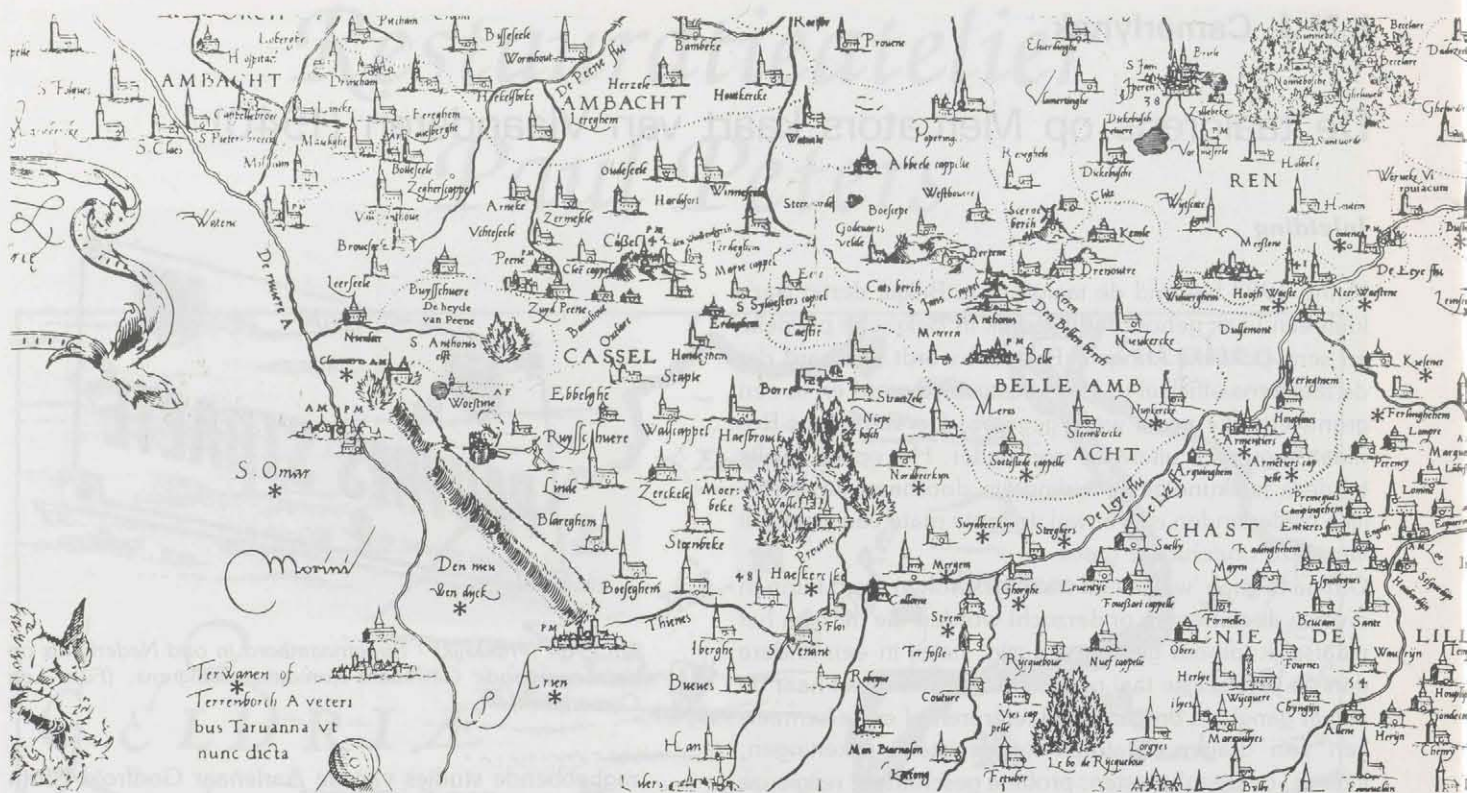
De bevindingen van voornoemde wetenschapslieden zijn samen met eigen onderzoek in een tabel verwerkt. In deze tabel wordt aangetoond dat het huidige gebruik van toponiemen in het Frans c.q. Diets op en nabij de taalgrens overeenkomst met de gesproken taal ten tijde van Mercator, zoals dat uit diens kaart blijkt.

Mercator is belangrijk omdat hij veel aandacht besteedde aan toponymie; we kunnen ervan uitgaan dat hij de plaatsnamen in de taal van de verschillende in kaart gebrachte gebieden vermeldde. Het is evenwel niet duidelijk welke bronnen hij hiervoor volgde. De talrijke contacten die hij her en der onderhield zorgden voor een onschatbare informatiebron.

Wat de Vlaanderen-kaart betrof waren het vermoedelijk rondreizende kooplieden die hem betrouwbare gegevens leverden. De kaart uit 1540 was overigens vervaardigd op aandringen van Vlaamse kooplieden.⁸

Mercator leert ons dat de taalgrens in de voorbije eeuwen weinig verplaatst is. De taalgrens verschoof lichtjes

L.N.J. Camerlynck, linguïst, is werkzaam als vertaler, pers- en p.r.-verantwoordelijke bij het Brusselse openbaar vervoerbedrijf. Hij bestudeert al ruim twintig jaar de Germaans-Romaanse taalgrens in België en Frankrijk en heeft daarnaast een passie voor de geschiedenis van de kartografie.

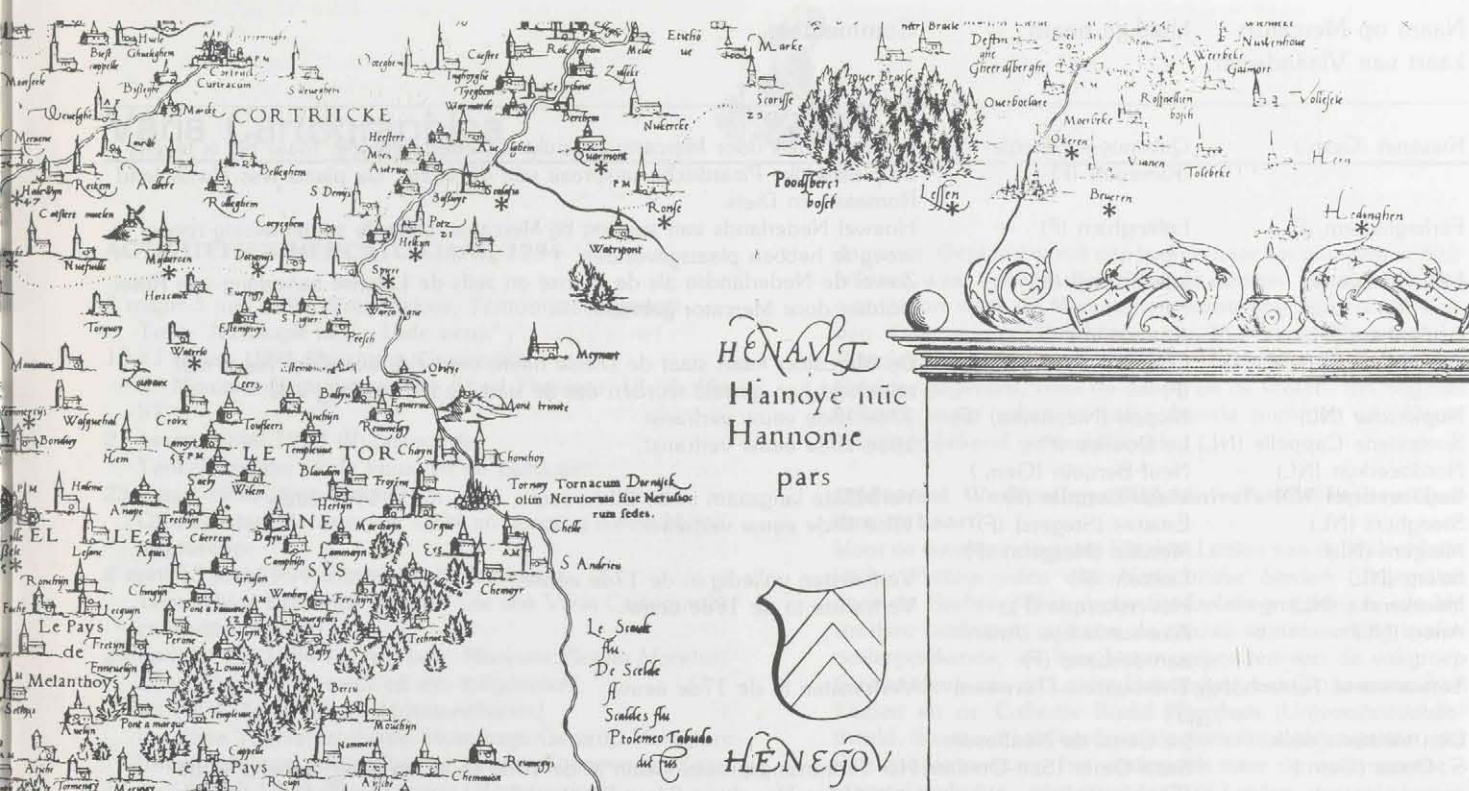
Detail van Mercators kaart van Vlaanderen. De in de tabel vermelde plaatsen zijn aangegeven met *

OVERZICHTSTABEL VAN PLAATSEN OP OF NABIJ DE TAALGRENS IN VLAANDEREN

Van elke plaats op of nabij de taalgrens wordt Mercators toponiem vermeld, waarbij aangeduid wordt of het de Nederlandse of Romaanse versie betreft en daarnaast de moderne naam, voor Belgische plaatsen met de officiële Nederlandse en Franse naam, voor Franse plaatsen is, indien bestaand, de historische Nederlandse naam vermeld. In de toelichting bij de plaatsen staan notities over de taal in de betreffende plaats.

NL = Nederlands
F = Romaans
Gem. = Gemengd

Naam op Mercators kaart van Vlaanderen	Huidige naam	Commentaar
BELGIË		
Hedinghen (NL)	Edingen/ Enghien (Gem.)	Edingen is thans een stadje met Frans taalregime en met taalfaciliteiten voor de Nederlandstaligen. Edingen is een fusie van de stad met Mark en Lettelingen. Oorspronkelijk was Edingen Diets, de noordelijke buurtschappen van Lettelingen en Mark ook, de zuidelijke gehuchten zijn van oudsher Romaans.
Beveren (NL)	Bever/Biévéne (Gem.)	Bever is thans een gemeente met Nederlands taalregime en met taalfaciliteiten voor de Franstaligen. Oorspronkelijk is Bever Diets op uitzondering van de buurtschap Waressaix (Warissac), die naar Wallonië werd overgeheveld.
Lessen (F)	Lessines (Lessen) (F)	Hoewel Mercator Lessen vermeldt in een Nederlandse spelling, was de stad Romaans. We vinden in Franse teksten de schrijfwijze Lessen terug, die overigens de plaatselijke uitspraak is van Lessines.
Okeren (Gem.)	Deux-Acren (F) (Twee-Akren)	Twee-Akren bestond vóór 1962-63 uit een Romaanse kern en een Diets gehucht Akrenbos. Akrenbos werd bij Bever gevoegd, waardoor Acren een-talig Frans werd.
Ronse (NL)	Ronse/Renaix (Gem.)	Hoewel oorspronkelijk Romaans vernederlandste Ronse in de late middeleeuwen, maar er bleef steeds een belangrijk Romaanse minderheid. Thans is Ronse een Nederlandstalige stad met taalfaciliteiten voor de Franstaligen.
Quarmont (Gem.)	Kwaremont (NL)	Toponymisch is Kwaremont Romaans. De spelling van Mercator is dat ook, alhoewel in oude Nederlandse teksten een soortgelijke spelling voor deze plaats wordt gehanteerd. Vermoedelijk was Kwaremont ten tijde van Mercator taalgemengd.
Scalafie (NL)	Escanaffles (F)	Deze gemeente was Diets ten tijde van Mercator en verfranse in de loop van de 19de eeuw.

Naam op Mercators
kaart van Vlaanderen

Huidige naam

Commentaar

Helkyn (NL)
Spiere (NL)

Helkijn/Helchin (Gem.)
Spiere/Espierres (Gem.)

De gemeente Spiere-Helkijn is Nederlandstalig met taalfaciliteiten voor de Franstaligen. In de 17de en 18de eeuw trad een sterke Romanisering op en later een sterke vernederlandsing, waardoor het Nederlandstalige karakter opnieuw toenam.

Dotignijs (F)

Dottenijs/Dottignies
(Gem.)

Moscheroen (Gem.)

Moeskroen/Mouscron
(Gem.)

Dottignies (Dottenijs) maakt samen met Luigne (Lowingen), Herseaux (Herzeeuw) deel uit van de fusiestad Mouscron (Moeskroen), die Franstalig is met taalfaciliteiten voor de Nederlandstaligen

Comene (NL)
Hooch Waeste (NL)

Komen/Comines (Gem.)
Waasten/Warneton
(Gem.)

Neer Waestene (NL)

Neerwaasten/Bas-
Warneton (Gem.)

Comines (Komen) omvat sinds de fusie van 1976 Warneton (Waasten), Neerwaastem, Houthem en Ploegsteert. Het is een stad met Frans taalregime en met faciliteiten voor de Nederlandstaligen. In de 17de en 18de eeuw trad een sterke Romanisering op. Later kwam er een gedeeltelijke (her)vernederlandsing.

FRANKRIJK

Waterlo (F)

Wattrelos (F)

Ondanks de zuiver Nederlandse spelling betreft het hier een plaats die reeds vroeg werd geromaniseerd. Het toponiem is evenwel Germaans.

Halewyn (Gem.)

Halluin (Halewijn)
F, Gem)

Het toponiem is Germaans. De romanisering deed vroeg zijn intrede. Mercators schrijfwijze is Nederlands, maar in Franse teksten wordt eenzelfde spelling gebruikt, zoals in de naam 'Jeanne de Halewyn' onder een schilderij in de kapel van het kapucijnenklooster te Enghien (Edingen). Rond de laatste eeuwwisseling was de gemeente voor driekwart hervernederlandsd.

Busbeke (NL)

Bousbecque (Busbeke)
(F)

De spelling van Mercator is Nederlands. Vermoedelijk was de bevolking ook Nederlandssprekend, getuige de degelijke kennis van het Nederlands door de gezant Ogier Gisleen van Busbeke, bekend omdat hij de tulp en de sering naar de Nederlanden bracht.

Roncke (Gem.)
Leinseele (NL)

Roncq (F)
Linselles (F)

Gelet op de spelling van Mercator was de plaats vermoedelijk taalgemengd. De zuiver Nederlandse spelling en daarbij horende uitspraak laten vermoeden dat de gemeente in Mercators tijd Nederlandstalig was.

Wemmercijs (Gem.)

Wambrechies (F)

De spelling Wemmercijs lijkt sterk Nederlands gekleurd, en toch wordt ze ook vaak in Franse teksten gebruikt. Het betreft feitelijk een Franse spelling daar was Wambrechies de Picardische transcriptie van de oorspronkelijke naam is. De plaats zal romaans of hooguit taalgemengd geweest zijn.

Naam op Mercators kaart van Vlaanderen	Huidige naam	Commentaar
Kiesenet (Gem.)	Quesnoy-sur-Deûle (Kiesenet) (F)	Kiesenet zoals door Mercator gebruikt is Nederlandstalig, maar het is tevens de plaatselijke Picardische uitspraak van de naam. De plaats was afwisselend Romaans en Diets.
Ferlinghehem (F)	Frélinghien (F)	Hoewel Nederlands van spelling bij Mercator, blijkt de romanisering reeds vroeg te hebben plaatsgevonden.
Lille Rijssele (F)	Lille (Rijsel) (F)	Zowel de Nederlandse als de Franse en zelfs de Latijnse benaming van Rijsel worden door Mercator gebruikt.
Armentiers (NL)	Armentières (F)	
Armentiers Capelle (NL)	Chapelle d'Armentières (F)	Op Mercators kaart staat de Dietse naam vermeld, waardoor haast met zekerheid kan gesteld worden dat de stad Nederlandstalig was.
Nupkercke (NL)	Nieppe (Niepkerke) (F)	17de-18de eeuw verfranst.
Soetestede Cappelle (NL)	Le Doulieu (F)	18de-19de eeuw verfranst.
Nordbeerkyn (NL)	Neuf-Berquin (Gem.)	
Suydbeerkyn (NL)	Vieux-Berquin (F)	Verfranst langzaam in de 20ste eeuw, resp. in de 19de eeuw.
Steeghers (NL)	Estaires (Stegers) (F)	17de-18de eeuw verfranst.
Mergem (NL)	Merville (Mergem) (F)	
Strem (NL)	Lestrem (F)	Verfransen volledig in de 17de eeuw.
Haeskercke (NL)	Haverskerque (F)	Verfranst in de 18de eeuw.
Arien (NL)	Aire-sur-la-Lys (Ariën-aan-de-Leie) (F)	
Terwanen of Terrenborch	Thérouanne (Terwaan) (F)	Verfransen in de 17de eeuw.
Den nieuwen dijk	Le Canal de Neuffossé	
S. Omar (Gem.)	Saint-Omer (Sint-Omaars) (F)	Het verfransingsproces kwam in de 16de eeuw op gang, behalve in de voorsteden Hoogbrug (Haut-Pont) en Lyzel, waar het Nederlands tot begin van de 20ste eeuw voortleefde.
Clommeres (NL)	Clairmarais (Klommeres) (Gem.)	Nog een heel kleine minderheid in het gehucht Schoubrouck is Vlaamssprekend.

ten voordele van het Romaans en dus ten nadele van het Germaans. Enkele toelichtingen zijn hier wel op hun plaats. In België wordt de geschiedenis vaak overschaduwd door de taalstrijd. Om communautaire redenen wordt soms een loopje genomen met de ware geschiedenis. Niet om communautaire redenen, maar om andere motieven wordt in Frankrijk evenzeer een loopje genomen met de bewijsbare overleveringen uit de geschiedenis van de grensgebieden. Daar waar in Frankrijk officieel nooit gewag gemaakt wordt van taalgrenzen, werd in België titanenwerk verricht om uiteindelijk in 1962-63 de Nederlands/Franse taalgrens vast te leggen.

NOTEN

1. *Exactissima Flandriae Descriptio* (totaalformaat 96x123 cm). Facs.: De groote kaart van Vlaanderen vervaardigd in 1540 door Geeraard Mercator = *La grande carte de Flandre dressée en 1540 par Gérard Mercator* / [met inleiding door] J. van Raemdonck. - Antwerpen : Wed. De Backer, 1882. - 1 portefeuille (14 bl. tekst, 9 bl. facsimile). - Op last van het gemeentebestuur van Antwerpen bij middel van den lichtdruk weergegeven naar het exemplaar behorende aan het Museum Plantin-Moretus. Zie ook: R. Kirmse, *Die Grosse Flandernkarte Gerhard Mercators (1540): ein Politicum?* In: *Duisburger Forschungen* 1(1957), blz. 1-44.
2. Godfroid Kurth, *La Frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France*. Bruxelles, 1896-98.
3. Elysée Legros, *Carte systématique de la Wallonie ou Belgique romane*. Liège: Musée de la Vie wallonne, 1948.
4. Maurits Gysseling, *Bijdrage tot de kennis van het oude Kustwestvlaamsch*. Gent 1943; *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk*

en West-Duitsland, vóór 1226. Tongeren 1960; (met J. Dhondt), *Vlaanderen, oorspronkelijke ligging en etymologie*. Gent 1948; (met Adriaan E. Verhulst), *Nederzettingen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*. Gent 1969.

5. Willem V.J. Pée, *Anderhalve eeuw taalgrensverschuiving en taaltoestand in Frans-Vlaanderen*. Amsterdam 1957; (met E. Blancquaert), *Dialect-atlas van West-Vlaanderen en Fransch-Vlaanderen*. Antwerpen 1946 & 1970.
6. Franz Petri, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich*. Bonn 1937.
7. In een artikel als dit handelend over toponiemen is de wijze waarom deze toponiemen vermeld worden van het grootste belang. Gekozen is daarom voor de volgende regel: liggen de betreffende plaatsen aan de Nederlandse zijde van de taalgrens wordt de Nederlandstalige versie vermeld; ligt de plaats aan de Franse kant de Franse versie en - indien bestaand - de Nederlandse versie tussen haakjes.
8. '... plante er mit großem, freudigem Eifer auf Drängen einiger Kaufleute eine Beschreibung Flanderns,' volgens zijn biograaf Walter Ghim in de vertaling van Geske. H.H. Geske, *Die Vita Mercatoris des Walter Ghim*, in: *Duisburger Forschungen* 6(1962), blz. 244-276 m.n. blz. 249.

SUMMARY

The language boundary on Mercator's map of Flanders (1540)

Although the language boundary in Belgium was officially fixed in 1963, it dates back deep into the Middle Ages. We know that Mercator preferred to work with toponyms in the vernacular; this essay seeks to establish to what degree the course of the boundary may be told from his large map of Flanders (1540). The author intends to prove that Mercator's use of Dutch and French place-names on and in the vicinity of the language boundary, is in agreement with the results of linguistic and historical research. It is remarkable that the border has shown so little shift since.

ACTIVITEITEN MERCATORJAAR 1994

- 5 maart-5 juni 1994 (Sint-Niklaas, Tentoonstellingszaal)
Tent. 'Astrologie in de 16de eeuw'
- 10-11 maart 1994 (Duisburg, Universität)
3. Mercator-Symposium (zie *Caert-Thresoor* 12, 4, blz. 87).
- 21 maart-6 mei 1994 (Rupelmonde)
Tent. 'Mercator in de kunst en de publiciteit'
- 25 maart 1994 (Sint-Niklaas)
Officiële start Mercatorjaar 1994 en opening nieuw Mercatormuseum
- 2 april-15 mei 1994 (Kasteel van Gaasbeek)
Tent. 'Oude Brabantse kaarten' (zie ook *Varia Cartographica* in dit nummer)
- 29 april-24 juli 1994 (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus)
Tent. 'Gerard Mercator en zijn tijdgenoten'
- 7 mei 1994 (Sint-Niklaas, Museumtheater)
Première Theaterproductie 'Hommage Gerardo Mercatore Rupelmondano', door Theater Zonder Toegevoegd Zout
- 11 mei-24 juli 1994 (Rupelmonde, Watermolen)
Tellus 94 Internationale tentoonstelling Calligrafie zomer 1994 (Antwerpen, Scheepvaartmuseum)
Tentoonstelling gekoppeld aan toerisme
- 15 juli-eind augustus 1994 (Sint-Niklaas, Tentoonstellingszaal)
Tent. 'Cartografie en publiciteit'
- 29 juli-28 augustus 1994 (Rupelmonde)
Tent. 'Exlibris met thema Mercator'
- 12-22 augustus 1994 (Rupelmonde)
Openluchtpektakel en dorpsanimatie 'Zie ik heb mijn wereld opgetekend'
- 4 september 1994-31 januari 1995 (Duisburg, Kultur- und Stadthistorisches Museum)
Tent. 'Verfolgt, geachtet, universal - Gerhard Mercator, Europa und die Welt'
- 11 september-16 oktober 1994 (Rupelmonde, Bibliotheek)
Tent. 'Het ontstaan van het standbeeld Mercator'
- 30 september-7 december 1994 (Sint-Niklaas, Museum)
Tent. 'Van Mercator tot Morgen'
- 6-8 oktober 1994 (Duisburg)
7. Kartographiehistorisches Colloquium 'Gerhard Mercator und seine Zeit'
- 7 oktober 1994 (Leuven)
Vernissage tent. 'Kaarten der Nederlanden 1548-1794'
- 14 oktober-4 december 1994 (Rupelmonde)
Tent. 'Oude meetinstrumenten: overzicht van toestellen gebruikt voor navigatie en landmeetkunde ten tijde van Mercator'
- 21-24 oktober 1994 (Antwerpen)
IMCoS, 13th International Symposium (contact: Itzhak Sperling, Voskenslaan 137, B-9000 Gent).
- 1-2 december 1994
Congres Landmeters (Mercatoria)
- 2 december 1994-29 januari 1995 (Sint-Niklaas, K.O.K.W.)
Tent. 'Uit de bibliotheek van Mercator'
- permanent (Rupelmonde, Graventoren)
Tent. 'Leven van Mercator'

Inlichtingen over de activiteiten in Sint-Niklaas en Rupelmonde: v.z.w. Mercator 1994, Postbus 1994, B-9100 Sint-Niklaas.

Studiedag 1994 Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie

De werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie bereidt in aansluiting met het Mercatorjaar 1994 een speciale studie-

dag voor. Gepland wordt een busreis naar het museum in Sint-Niklaas, waar in het museum enkele lezingen gehouden zullen worden en waar de Mercatortentoonstelling bezocht zal worden. Daarna wordt een bezoek aan Mercators geboorteplaats Rupelmonde gebracht.

Precieze gegevens, zoals de datum en de kosten, zijn nog niet bekend, maar zullen in het volgende nummer van *Caert-Thresoor* bekend gemaakt worden.

Doctoraal Werkcollege Rijksuniversiteit Leiden 'Leiden in kaart'

Voor de voorbereiding van het deel Leiden van de reeks *Historische Plattegronden van Nederlandse Steden* (uitgegeven door de Stichting Historische Stadsplattegronden) is een bijzondere werkvorm gekozen. In nauwe samenwerking tussen ondergetekende, als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Leidse Universiteit, het Gemeentearchief Leiden en de Collectie Bodel Nijenhuis (Universiteitsbibliotheek), is een werkcollege voor doctoraalstudenten gestart, dat zich concentreert op het onderzoek naar de voornaamste - meestal gedrukte - plattegronden van Leiden, gemaakt tussen ca. 1550 en 1900. Als deskundigen namen aan de voorbereiding deel en zullen tevens aan de bijeenkomsten hun bijdrage leveren: de heer P.J.M. de Baar en drs R.C.J. van Maanen, beiden namens het Gemeentearchief, drs D. de Vries, conservator van de Collectie Bodel Nijenhuis en drs W.E. Penning, verbonden aan de vakgroep Kunstgeschiedenis, die de kartobibliografie zal verzorgen.

Het ligt in de bedoeling dat ieder van de dertien studenten die zich voor het college hebben aangemeld, zich concentreert op één of enkele kaarten van één kaartmaker. Deze kaart dient geplaatst te worden in de context van de historische en geografische ontwikkelingen. De gegevens en achtergronden van de ontstaansgeschiedenis en de veranderingen in het stadsbeeld worden archivalisch nagespoord. Daarnaast dienen de studenten de kaartinhoud te analyseren. De biografische gegevens tenslotte mogen aan het geheel niet ontbreken, evenmin als een poging de Leidse kaart in het totale oeuvre van de kartograaf een plaats te geven.

Iedere student rondt het werkcollege, dat zes maanden duurt, af met een referaat en een werkstuk. De werkstukken zullen een belangrijke bijdrage leveren aan de voor de facsimile-uitgave van Leidse plattegronden te schrijven inleidingen. De studenten worden beschouwd als medewerkers aan het project, kunnen bij de totstandkoming van de teksten worden geraadpleegd en zullen als zodanig in de uitgave worden vermeld. De teksten van de inleidingen worden uiteindelijk geschreven door de leden van de groep, die het college heeft voorbereid.

S. Groenveld

Beelden uit het verleden

12.000 oude kaarten en tekeningen van het Ministerie van Koloniën in boekvorm en op microfiche

De Afdeling Kaarten en Tekeningen van het Algemeen Rijksarchief presenteerde in samenwerking met MMF-Publications en Architectura & Natura Pers de inventaris en microfiche-uitgave van de kaarten en tekeningen van het Ministerie van Koloniën (1814-1963) (zie ook rubriek *Nieuwe Literatuur onder Balk e.a.*). De aanbidding van het eerste exemplaar aan de gevolmachtigde minister van de Nederlandse Antillen E.A.V. Jesurun vond plaats op woensdag 3 november om in het auditorium van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Na het herwinnen van de onafhankelijkheid wordt op 13 augustus 1814 het Nederlandse bestuur over de voormalige overzeese gebiedsdelen hersteld. Enkele maanden eerder, in

april 1814 is in Nederland het Departement van Koophandel en Koloniën opgericht. Dit Departement, gevestigd in Den Haag, wordt verantwoordelijk voor het bestuur van alle koloniën en overzeese handelsposten: zowel in de West als in de Oost.

Deze recente herinventarisatie en integrale microverfilming maken het bestand direct toegankelijk voor particulieren en instellingen in Nederland en Overzee. Dit ca. 12.000 bladen tellende kaarten- en tekeningenarchief geeft op unieke wijze inzicht in zaken als: de Nederlandse militaire en administratieve expansie in de Indische Archipel, de zorg voor de hydrografische kartering, waterstaatsaangelegenheden zoals de aanleg van bruggen en wegen en de economische exploitatie van de bestuurd gebieden.

Omdat in de eerste helft van de 19e eeuw de middelen ontbreken om de kartering goed op te zetten vult het ministerie de leemten in de kennis aan door kaarten en tekeningen aan te kopen van koloniale ambtenaren en militairen die al of niet in hun vrije tijd kaarten tekenden of verzamelden. Zodoende verkreeg het Ministerie onder andere particulier materiaal van Johannes van den Bosch (de latere Gouverneur-Generaal), Jan Theunis Busscher, onderwijzer aan de marineschool van Semarang en Nicolaas Engelhard (Gouverneur). Dit materiaal wordt in deze inventaris beschreven in de rubriek Gedeponeerde Archieven.

Na meer dan 150 jaar het koloniale kaarten- en tekeningenarchief opgebouwd en beheerd te hebben droeg het Ministerie van Koloniën, dan inmiddels afgeslankt tot een afdeling bij het Ministerie van Binnenlandse zaken, het materiaal in 1963 over aan het Algemeen Rijksarchief.

Tentoonstelling 'Oude kaarten van het Hertogdom Brabant 1536-1785'

Van 3 april tot 15 mei 1994 zal in het kasteel van Gaasbeek, het museum van de Vlaamse Gemeenschap, 15 km ten zuidwesten van Brussel een tentoonstelling gehouden worden over oude kaarten van het Hertogdom Brabant uit de periode 1536-1785. Deze tentoonstelling is een enigszins gewijzigde herhaling van de expositie die in 1991 in Eersel werd gehouden. Alle kaarten van het Hertogdom Brabant in zijn geheel die vóór 1600 gemaakt zijn, werden in deze expositie opgenomen, waaronder de zeldzame eerste staat van de kaart van Frans Hogenberg van 1581 (die pas te voorschijn is gekomen) en de zeer zeldzame editie van de *Belgici Leonis Chorographia* van Aitsinger van 1587. Uit de kaarten van na 1600, zowel wat betreft het hertogdom in zijn geheel als wat betreft de kwartieren en delen van Brabant, werd een keuze gemaakt, waaronder zich ook de grote wandkaart van Visscher-Roman van 1661 bevindt. Alle kaarten worden beschreven in een uitvoerige catalogus.

Het kasteel van Gaasbeek, waar graaf Lamoraal van Egmond kort voor zijn onthoofding gewoond heeft, ligt in een groot park met vijvers en wandelpaden. Het is bereikbaar via de westelijke Ring van Brussel, uitrit Lennik (verder via Vlezenbeek naar Gaasbeek).

De tentoonstelling is geopend op dinsdag, woensdag, donderdag, zaterdag en zondag, van 10.00 tot 17.00 uur.

Tentoonstelling 'Verschuivende grenzen -Europa in atlassen'

Vanaf woensdag 15 december 1993 is in de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant de tentoonstelling *Verschuivende grenzen -Europa in Atlassen-* te zien. De tentoonstelling bestaat uit atlassen en kaarten uit de 18de, 19de en 20ste eeuw tot 1960. De basis van de expositie vormt de respectabele privé-verzameling atlassen van de Zeeuwse collectioneur Jaap van Velzen; de Brabant-Collectie vulde dit aan met materiaal uit haar Topografisch-Historische Atlas.

De tentoongestelde atlassen beslaan de periode 1830-1960, waarmee een belangrijke fase in de ontwikkeling van de geografische kennis en de druktechniek bestreken wordt. Geopolitieke en natuurlijke grenzen vormen de rode draad waarmee de rijkdom aan beeldtaal in de atlassen wordt getoond.

Op aanvraag is een eenvoudige catalogus verkrijgbaar bij de Brabant-Collectie.

Het is dit jaar de derde keer dat de Brabant-Collectie een deel van haar bezit voor publiek tentoonstelt. In het begin van dit jaar was het een tentoonstelling rondom het thema *Carnaval*, waarbij vooral actuele boeken, oude drukken, handschriften en prenten die over het thema handelden, te zien waren. Enige maanden geleden werd de fotoserie *Jongeren; foto's uit Brabant* tentoongesteld, waarbij het een nieuwe aanwinst betrof van de Topografisch-Historische Atlas van de Brabant-Collectie.

Met de expositie *Verschuivende grenzen -Europa in Atlassen-* wordt een ander onderdeel van de Topografisch-Historische Atlas onder de aandacht gebracht, nl. de verzameling kaarten. In tegenstelling tot de voorgaande keren staat het 'Brabant-materiaal' niet in het middelpunt, maar dient slechts als ondersteuning en uitbreiding van de 'Van Velzen-collectie'. De getoonde kaarten uit de Brabant-Collectie zijn dan ook zeker niet representatief voor de waarde en het bezit van haar kaartenverzameling als geheel.

De heer Van Velzen toonde al eerder, in 1992, zijn rijke bezit aan atlassen aan publiek in de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg.

Zijn voorliefde voor atlassen verklaart Van Velzen als volgt: Een atlas is een rijk bezit. Het is een gids door de tijd, een reisboek van ongekende verten, een geschiedenis van de mensheid. (...) Het lezen van een atlas is de goedkoopste en meest milieuvriendelijke manier van reizen.

Als Zeeuw merkt hij uiteraard ook het volgende op: 'Je kan erin lezen welke grootse werken er zijn verricht in de afgelopen eeuwen op het terrein van de waterbeheersing en de landaanwinning.' Tot slot attendeert hij op de omslagen van veel atlassen: '(...) prachtige kunstwerkjes.'

Hoewel het thema *Verschuivende grenzen in Europa* vooral de laatste jaren zeer actueel is, zijn wij niet in staat geweest ook de laatste stormachtige veranderingen in beeld te brengen (de tentoonstelling gaat tot 1960). Maar hierin staan wij niet alleen: ook atlasmakers zijn nauwelijks in staat het huidige tempo bij te houden. De gemiddelde cyclus van vijf jaren of meer is dan ook aanmerkelijk ingekort vandaag de dag!

De tentoonstelling is nog te zien tot en met zaterdag 26 februari in de expositieruimte van de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant.

Openingstijden voor publiek:

maandag t/m vrijdag 9.00 - 21.30 uur

zaterdag 9.00 - 12.30.

Voor meer informatie kunt u bellen naar Petra Langenhuizen (013-663308) of Ineke Kuyser (013-662865).

Slechts een deel van de stadhouderlijke topografische collectie 'teruggevonden'

Van 6 november 1993 t/m 30 januari 1994 stelde het Rijksmuseum te Amsterdam ruim tachtig objecten uit de *Atlas van Halma* tentoon, een verzameling die reeds ruim een eeuw berust bij het Rijksprentenkabinet. Aanleiding daartoe was de recente 'ontdekking' dat deze kaarten- en prentenverzameling niet, zoals tot voor kort werd aangenomen, afkomstig was van de achttiende-eeuwse uitgever François Halma, maar van de Amsterdamse drukkers- en uitgeversfamilie Ottens en dat Reinier Ottens (1729-1793) deze verzameling in 1772 verkocht aan stadhouder Willem V. Onder de rubriek *Varia Cartographica* werd op de tentoonstelling *De Atlas Ottens in Caert-thresoor* 12(1993), nr. 4 de aandacht gevestigd. Ten onrechte werd hierbij opgemerkt dat de stadhouderlijke topografische collectie nu 'nog vrijwel intact' is teruggevonden en is er sprake van 'de verloren gewaande verzameling topografische prenten en kaarten van stadhouder Willem V' die nu dan gevonden zou zijn. Het artikel (L. Aardoom en J.F. Heijbroek, 'De *Atlas van Halma*, een verzameling van Reinier Ottens en stadhouder Willem V') dat in *Bulletin van het Rijksmuseum* 1991, nr. 3 de tentoonstelling begeleidde, is in dit opzicht bescheidener door slechts de stellen dat 'een niet onaanzienlijk deel' van de kaartenverzameling van stadhouder Willem V in het Rijksprentenkabinet is 'teruggevonden'. Wat ik destijds in het archief van de

Stadhouderlijke Secretarie (Algemeen Rijksarchief) in eerste aanleg 'ontdekte' was een inventaris van een in 1772/'73 door Ottens aan de stadhouder geleverde verzameling kaarten en prenten, die bij nauwgezette beschouwing inhoudelijk een treffende overeenkomst vertoonde met wat toen bekend was als de *Atlas van Halma*. Nader onderzoek overtuigde mij van de identiteit van beide collecties, met dien verstande dat aan de *Atlas van Halma* het deel *Historische Atlas van de Nederlanden*, dat ook door de stadhouder werd aangeschaft, ontbreekt. Ook al zou de stadhouderlijke topografische collectie slechts hebben bestaan uit de verzameling die Willem V in 1772 van Ottens overnam, dan nog zou die collectie dus nu niet 'nog vrijwel intact' tot ons zijn gekomen. Maar hetzelfde archief en andere bronnen (zie bijv.: L. Aardoom, 'De militaire kaartenverzameling van stadhouders Willem IV en V, ontstaan, organisatie en beheer', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1991, blz. 34-54) leren dat de stadhouderlijke topografische collectie véél meer omvatte dan we daarvan tegenwoordig in ons land kunnen terugvinden. Dat het in het Rijksprentenkabinet geïdentificeerde deel daarvan 'niet onaanzienlijk' is, wil nog niet zeggen dat het meer is dan een gedeelte. 'Verloren gewaand' was mogelijk de verzameling die Reinier Ottens - getuige het archief van de Stadhouderlijke Secretarie - in 1772 aan de stadhouder verkocht; niet echter als onderdeel van de stadhouderlijke topografische collectie, want het was tot voor kort zelfs niet bekend dat de *Atlas van Halma* daartoe had behoord. Om verdere misverstanden te voorkomen, meende ik er goed aan te doen de redenering op dit punt aan te scherpen.

L. Aardoom

De studiedag van de werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie

Op 12 november 1993 vond in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag de studiedag van dit jaar plaats, met als thema *Verborgene kaarten: kaarten in boeken en pamfletten, 1500-1800*. De behoefte naar dit onderzoek was voortgekomen uit het ontbreken van zowel bibliografische als kartografische kennis van 'verborgen' kaarten in de KB. De resultaten van de werkgroepen die zich onder leiding van prof.dr. G. Schilder aan de universiteit van Utrecht met dit onderwerp hadden bezig gehouden, stonden deze dag centraal.

Voordat de lezingen van de werkgroepen gehouden werden, voerde eerst de heer S. Hesselink van Antiquariaat 'Forum' het woord. Hij bracht zijn ervaringen als antiquaar in verband met het thema van de studiedag. De noodgedwongen brede belangstelling die zijn functie met zich meebrengt, maakt het moeilijk een gedetailleerd verhaal te houden. Hesselink ziet geen verschil in waarde tussen kaarten in boeken of losbladige kaarten. Indien het een boek betreft, is het van belang dat het boek compleet is. Die complete boeken verkopen echter niet goed, omdat ze te duur zijn en dat maakt het moeilijk ze ook compleet te houden. Het probleem waar de antiquaar zich voor gesteld ziet, is dus de boeken ofwel niet te kunnen verkopen ofwel stuk te snijden om de afbeeldingen los te verkopen. Afsluitend gaf Hesselink nog enkele adviezen aan potentiële verzamelaars. Deze lezing als opening van de studiedag gaf aan dat kaarten in boeken en pamfletten veelal verborgen zijn gebleven voor wetenschappers, terwijl antiquaren altijd alert zijn gebleven op de commerciële waarde ervan. Hoewel de gedachte aan het stuksnijden van antieke boeken vreselijk is, doet zich de paradox voor dat juist dit ervoor gezorgd heeft dat tal van kaarten in de openbaarheid kwamen.

Nadat de heer Schilder zijn bezorgdheid had geuit over de conservering van het Nederlands cultuurbezit, dat volgens Hesselink met behulp van subsidies veiliggesteld zou kunnen worden, werd na de koffiepauze het resultaat van de werkgroep 'Kaarten en stadsgezichten in Nederlandse pamfletten tot het einde van de Tachtigjarige Oorlog', gepresenteerd door de heren drs. J.M.L. Ingen-Housz en J.W.F. Voogt. Aangezien in de catalogus van Knuttel uit de beschrijvingen niet duidelijk naar voren komt welke pamfletten een kartografische voorstelling bevatten, zijn zij begonnen deze pamfletten te inventariseren

Aanbieding van *Globi Neerlandici*. V.l.n.r. prof.dr. G. Schilder, dr. P.C.J. van der Krogt, prof.dr.ir. C. Koeman en S.S. Hesselink (Foto: Koninklijke Bibliotheek).

ren en te beschrijven. Bij het selecteren van de pamfletten waren zij gedwongen ruime criteria aan te leggen, omdat alle pamfletten (door verknipping of overplakking) zo verschillend zijn van vorm en inhoud dat het moeilijk is het woord pamflet hier als definitie toe te passen. Ondanks dat de onderzoekers dit aspect aan de hand van een aantal spectaculaire voorbeelden wisten te illustreren, blijft het jammer dat zij zich geen helder selectie criterium hadden gesteld, waardoor een duidelijke houvast ontbrak.

De resultaten van de tweede werkgroep, 'Kaarten in Nederlandse bijbels, 16de-18de eeuw: een inventariserend onderzoek', werden uiteengezet door de heer J. Augusteijn. Omdat in het protestantse deel van Nederland veel in de bijbel gelezen werd, werden er veel gedrukt. De kaarten die aan de bijbel toegevoegd werden, dienden ter illustratie van de tekst. Bij nadere bestudering van de kaarten (in 250 verschillende bijbels) blijkt dat kaarten met dezelfde afbeelding steeds op dezelfde plek in de bijbel geplaatst werden. Bovendien bleken veel kaarten topografisch niet te kloppen, omdat ze met behulp van beschrijvingen van het Nieuwe Testament werden gemaakt en niet naar aanleiding van metingen ter plaatse. Er is daarom geen kartografische ontwikkeling bij deze kaarten aan te tonen. Het doel van de werkgroep is een catalogus van bijbelkaarten te publiceren. Een uitermate boeiend en overzichtelijk gepresenteerde studie.

Na de lunchpauze vervolgde mevrouw P.J.W. van Gestel van het Schip met een zeer helder en duidelijk verslag van de derde werkgroep, getiteld 'De reis in kaarten: kaarten in Nederlandse reisboeken en reisbeschrijvingen'. Het onderzoeksgebied betrof het noordelijk en oostelijk deel van het Europese continent, en de Aziatische gebieden - met uitzondering van het VOC-gebied - op kaarten die in Nederland zijn uitgegeven tussen de 16de en de 18de eeuw. Bij het opsporen van titels bleek dat de grote bibliotheken de meeste van dergelijke boeken hebben, maar dat de kleinere, zoals in bijv. Maastricht, vaak speciale titels in hun bezit hebben, afkomstig uit nalatenschappen van kloosters. Tot nu toe zijn 361 boeken verwerkt, waarvan 133 boeken (37 %) kaarten bevatten. Bij het bestuderen van de circa 700 gevonden kaarten deden zich twee problemen voor: ten eerste was het moeilijk te bepalen in welk geval een afbeelding een kaart genoemd kon worden. Ten tweede vormt de schaalberekening een probleem wanneer de gegeven plaatsnamen niet meer als zodanig bekend zijn en de kaart daarom niet vergeleken kan worden met een hedendaagse kaart. Het doel van de werkgroep is het in gang zetten van internationaal onderzoek naar kaarten in reisverslagen, wat gezien de opbouw van het onderzoek tot nu toe kans van slagen heeft.

De lezing van de vierde werkgroep, 'De kartografie van Guicciardini's meesterwerk onder de loupe' door drs. E. Walsmit, be-

gon met een schets van het ontstaan en de samenstelling van *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567). Het doel van de werkgroep bestond uit het beschrijven en het dateren van de kaarten. Hiervoor was het nodig om per editie van Guicciardini's boek een 'ideal copy' te reconstrueren, zodat daar naar verwezen kon worden bij het beschrijven van de afzonderlijke kaarten. Toen men elkaars beschrijvingen ging vergelijken bleek dat niet duidelijk naar voren kwam of het om verschillende of dezelfde kaarten ging. Afbeeldingen waren daarom onontbeerlijk. Een standaardisering van de kaartbeschrijving die verder gaat dan de gebruikelijke ISBD-beschrijving is dus nodig om publicatie van het materiaal mogelijk te maken. Bij de huidige beschrijvingen blijven de kaarten in boeken verborgen; een integratie van kartografie en boekwetenschap zou hier een oplossing kunnen bieden.

Na de discussie werden de leden bedankt voor hun lezingen en werd de op het programma aangekondigde 'bijzondere gebeurtenis' bekendgemaakt: het verschijnen van *Globi Neerlandici, The production of globes in the Low-Countries* van dr. P.C.J. van der Krogt en uitgegeven door de eerder genoemde heer Hesselink. Na 15 jaar inventariseren is met dit pionierswerk een lacune in de Nederlandse cultuurgeschiedenis weggenomen. Tot slot was er een borrel en gelegenheid enkele van de in de lezingen ter sprake gekomen boeken te bekijken. De dag werd afgesloten met de gebruikelijke borrel, die - hoe kan het ook anders - bijzonder informeel van aard was.

Sharon Kortekaas

16de Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie, Wenen 11-16 september 1995

Onder auspiciën van de Österreichische Nationalbibliothek, de Österreichische Akademie der Wissenschaften en het Institut für Geographie der Universität Wien is een comité benoemd, dat in samenwerking met de International Society for the History of Cartography de 16de Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie gaat organiseren. De conferentie zal plaatsvinden van 11 tot 16 september 1995 te Wenen.

De onderwerpen voor de Weense conferentie zullen zijn:

1. Midden-, Oost- en Zuidoost-Europa,
2. Nabije en Midden Oosten,
3. Reliëfweggeve,
4. Kaartreproductie,
5. Hemelkaarten,
6. Varia.

De Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie wordt om het jaar gehouden. Het is een ontmoetingsplaats voor alle belangstellenden in de geschiedenis van de kartografie: kaarthistorici, kartografen, historici, geografen, kaartbeheerders, archivariissen en vele anderen kunnen hun recente onderzoeksresultaten met elkaar uitwisselen. De conferentietalen zullen Engels, Frans en Duits zijn (geen simultaanvertaling).

Personen die de eerste circulaire van de conferentie (eerste helft 1994) wensen te ontvangen kunnen schrijven naar:

16. Konferenz zur Geschichte der Kartographie, c/o Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung und Globenmuseum, Josefsplatz 1, A-1015 Wien; Fax 09- 43.1.53410.319.

Geographica Antiqua: nieuw tijdschrift

Geographica Antiqua, Rivista di geografia storica del mondo antico e di storia della geografia is een nieuw geografisch kartografisch tijdschrift.

Zoals uit de titel blijkt, richt het zich op twee thema's. Enerzijds op de historische geografie van de Antieke wereld, anderzijds op de geschiedenis van de oude geografie (waaronder astronomische geografie, kartografie, zee- en landreizen).

Hiermee tracht het de kloof tussen geografische tijdschriften en tijdschriften met betrekking op de Klassieke Oudheid te overbruggen. Het tijdschrift komt één keer per jaar uit en bevat samenvattingen van de artikelen in een andere taal dan waarin ze gesteld zijn. In het eerste nummer (nr. 1, 1992) stonden 7 Italiaanse, 3 Franse en 2 Duitse artikelen.

Abonnementenadministratie: Giunti Gruppo Editoriale, Via Bolognese 165, I-50139 Firenze. Prijs: 60.000 Lire per jaar.

Besprekingen

Neue Wege in der Mercator-Forschung : Mercator als Universalwissenschaftler / Manfred Büttner (Hrsg.). - Bochum : Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 1992. - 145 blz. - (Abhandlungen zur Geschichte der Geowissenschaften und Religion/Umwelt-Forschung ; Beiheft 2). - ISBN 3-8196-0077-9. - Bevat: Mercators Hauptwerk, der Atlas, aus theologischer und wissenschaftshistorischer Sicht / Manfred Büttner (blz. 8-97) en Vorübersetzung von Mercators 'Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura' / Melanie Büttner (blz. 99-144).

Deze publikatie bevat in een eerste deel de tekst van een voordracht die de auteur gehouden heeft op het symposium 'Mercator und die Wandlungen in den Wissenschaften vom 16. zum 17. Jahrhundert', dat op 9 en 10 maart 1992 te Duisburg plaatsvond.

Büttners voordracht was bedoeld als inleiding op een serie lezingen waarin het thema 'Mercator als protestantisch reformierder Universalwissenschaftler' centraal stond. Als uitgangspunt neemt de auteur Mercators *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* die in 1595 (een jaar na Mercators dood) te Duisburg is verschenen*. Büttner wil het werk voornamelijk bekijken tegen twee achtergronden: ener-

zijds 'de ene wereld' waarin Mercator geboren werd (blz. 9; de ontdekking van Amerika) en anderzijds de definitieve scheiding tussen de confessies (blz. 9-10). De *Atlas* van Mercator is, zo zegt Büttner, geen zuivere kosmografie, maar meer een theologische verhandeling over de schepping. Büttners betoog is niet goed te volgen, doordat hij zich op talloze zijpaden begeeft en niet altijd goed duidelijk maakt wat nu precies de uitwijding met het onderwerp van zijn betoog te maken heeft. De beide achtergronden waartegen hij de *Atlas* wil bestuderen komen nauwelijks meer aan de orde: alleen de scheiding tussen de confessie speelt nog een rol bij de behandeling van Büttners vraag waarom de *Atlas* op de index terecht is gekomen. Büttner merkt op dat Mercator alleen van het eerste scheppingsverhaal uit Genesis (Gen. 1) uitgaat en het tweede scheppingsverhaal (Gen. 2) negeert. Juist het tweede scheppingsverhaal werd gebruikt om de ondergeschiktheid van de vrouw aan de man te bewijzen. Büttner meent dat de kerkelijke autoriteiten de *Atlas* hebben veroordeeld vanwege Mercators opvatting over de gelijkheid van man en vrouw (blz. 32).

Ook de beide themata die Büttner in de titel van zijn voordracht aankondigt, namelijk Mercator als protestants-gereformeerde en als 'Universalwissenschaftler' worden nauwelijks of niet meer besproken. Niet besproken wordt het gereformeerde van

Mercators opvattingen, En over de vraag of Mercator al dan niet een 'Universalwissenschaftler' was wordt de lezer uiteindelijk evenzeer in het ongewisse gelaten. In het betoog van Büttner wordt Mercator wel telkens als zodanig aangeduid en op blz. 13-14 zegt de auteur dat er volgens hem een grote geestelijke verwantschap tussen Keckermann en Mercator bestaat. Op blz. 20 noemt hij Mercator zelfs de noordelijke pendant van Galilei en wil hij de Vlaamse kartograaf een sleutelpositie in de overgang tussen de reformatie en de Verlichting toekennen. Maar in noot 43 (blz. 89-91) zegt hij dat Mercator *niet* gerekend moet worden tot de grote 'Universalwissenschaftlern' zoals onder andere Münster, Melancton en Keckermann. Even tegenstrijdig is Büttners waardering van Mercators *Atlas*. Op blz. 20 betoogt hij dat men de aard van Mercators *Atlas*, waarin theologische en natuurwetenschappelijk-filosofische kennis samengaan, als 'vorsichtiges Einläuten der Aufklärung' kan opvatten. Maar in noot 43 kan hij zich niet aan de conclusie onttrekken dat Mercators *Atlas* een dilettantistisch werk is. De vraag of wel of niet een 'Universalwissenschaftler' genoemd mag worden en zo ja, wat dan precies het universeel-wetenschappelijke karakter van zijn werk is, blijft onbeantwoord. Büttner heeft het een aantal keren over een 'schwerwiegender Druckfehler' in de Latijnse tekst van de *Atlas* (blz. 13, 36, 77 en 81), maar legt nergens uit om welke drukfout het gaat.

Het tweede deel van het werkje biedt een vertaling van vier hoofdstukken uit Mercators *Atlas*. De hoofdstukken handelen over de schepping van de dieren en de mens, over de zondeval van Adam en over de bedoeling van de Schepper bij de schepping van de mens. De vertaling is van de hand van Melanie Büttner en is volgens Manfred Büttner bedoeld om de theologen de moeite te besparen zich door de Latijnse tekst te worstelen (blz. 4). Blijkbaar gaat Büttner ervan uit dat theologen minder Latijn kennen dan mw. Büttner. De vertaling is voorzien van een notenapparaat waarin voornamelijk op de Latijnse tekst wordt ingegaan, maar aangezien die nu juist niet is afgedrukt blijven de meeste opmerkingen onbegrijpelijk. Een goed voorbeeld is noot 49 (blz. 121), waarin alleen de opmerking 'So belegt!' wordt gemaakt. Maar zonder de Latijnse tekst blijft volstrekt duister wat nu precies 'so belegt' is. Uit de noten blijkt bovendien dat de vertaalster zelf opvallende moeite heeft met het Latijn, en dat ligt niet alleen aan het feit dat Mercator zo slecht schreef, want de problemen ontstaan al bij de grammatica. In noot 56 (blz. 122) bijvoorbeeld verklaart Melanie Büttner dat 'providit' zowel praesens als perfectum kan zijn. Van het woord 'autem' (noot 36, blz. 120) weet ze niet goed wat ze ermee aanmoet: ze vraagt zich af of het misschien niet om een 'hebraïsme' gaat. Sinds wanneer hebben 16de-eeuwse Vlaamse of Kleefse kartografen zich laten verleiden tot het gebruik van hebraïsmen? Bij het woord 'esui' (noot 15, blz. 117) vraagt de vertaalster zich af of het hier misschien om een supinum van het werkwoord 'edo' gaat, maar een supinum eindigt altijd op -u of -um. Het gaat natuurlijk om de dativus van het substantivum 'esus'. De noten wemelen van dergelijke fouten. Bovendien meldt de vertaalster zelfs de meest gebruikelijke wendingen als ging het om onoverkomelijke taalkundige problemen (bijvoorbeeld noot 66 waaruit blijkt dat zij moeite heeft met de zeer gewone uitdrukking 'procul dubio'; verder de noten 4, 94 en 235). Het vertrouwen in de juistheid van de vertaling wordt door dit alles niet gesteund. Om met een staaltje van het wetenschappelijke inzicht van de vertaalster te besluiten: zij heeft bij het vertalen ook een 17de-eeuwse Engelse editie van de *Atlas* gebruikt. Noot 182 (blz. 135) is een aantekening bij de woorden 'Heilige Geest' en luidt: 'Englische Übersetzung 'the Spirit of Cod' (God - Druckfehler?)'. Zij wil blijkbaar toch nog de mogelijkheid open laten dat de Engelse tekst over 'de Geest van Kabeljauw' spreekt.

Noch over Mercator, noch over zijn *Atlas*, biedt deze bundel gefundeerde informatie van enige betekenis.

M.H. de Lang

* In het werk van M. Büttner, en dus ook in deze bespreking, wordt met de *Atlas* van Mercator alleen de tekst 'De mundi creatione' bedoeld. Het deel met kaarten wordt door hem geheel buiten beschouwing gelaten (red.).

Drie generaties Blaeu : Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw / Marijke Donkersloot-Vrij. - Zutphen : Walburg Pers, 1992. - 83 blz. - ISBN 90-6011-817-0. - Prijs f 24,50.

In de rijke Nederlandse wetenschappelijke en culturele traditie die haar hoogtepunt in de Gouden Eeuw bereikte, nam de cartografie een prominente plaats in. Daarbij geniet de naam Blaeu ongetwijfeld de grootste algemene bekendheid. Het boekje dat Marijke Donkersloot-Vrij onlangs schreef over de drie generaties Blaeu naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling die tot 19 april 1993 in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam te zien was verstrekt toegankelijke, zij het vrij summier informatie over de kartografische produktie van Blaeu, en plaatst deze in het Amsterdamse kader waarin die tot stand kwam.

Tussen 1590 en 1680 verzesvoudigde de Amsterdamse bevolking, en werd Amsterdam het onbetwiste handelscentrum van de wereld. Dat gold ook voor de produktie van boeken in het algemeen en atlassen in het bijzonder. In de 17de eeuw verscheen ruim de helft van alle gedrukte boeken in de Noordelijke Nederlanden, en daarvan het merendeel in Amsterdam dat we dus in deze periode als de drukkershoofdstad van de wereld mogen beschouwen. De drie generaties Blaeu wisten daarin een prominente positie te verwerven. De auteur volgt de levensloop van Willem Janszoon, de stichter van het bedrijf, die uit concurrentieoverwegingen de bijnaam 'Blauwe Willem' van zijn grootvader tot de familienaam Blaeu promoveerde. Onder het bewind van zijn zonen Joan (II) en Cornelis bereikte de firma zijn grootste omvang, met een drukkerij aan de Bloemgracht waar in totaal negen drukpersen en zes plaatpersen werden bediend door tussen de 40 en 80 man personeel. Hier ontstonden naast allerlei niet-kartografisch drukwerk de bekende series atlassen, die in hun grootste omvang, (de *Atlas Major*), 11 delen met 600 kaarten en 3000 tekstpagina's omvatten. Met een prijs van f 350,- voor een ongekleurde en f 450,- voor een gekleurde serie was dit monumentale werk ook toen uitsluitend weggelegd voor de zeer welgestelden.

In 1672, ook voor de familie Blaeu een rampjaar, brandde hun zojuist geopende tweede drukkerij en een groot deel van de voorraad, die op f 100.000,- werd geschat, volledig af. Van deze ramp heeft de derde generatie (Joan II, Willem en Pieter Blaeu) zich niet goed meer kunnen herstellen. De expansie van Amsterdam was inmiddels tot stilstand gekomen, een pestepidemie eiste 30.000 slachtoffers, de buitenlandse concurrentie nam toe, en de derde generatie miste de ambitie die de vorige twee generaties had gekenmerkt.

Het boekje geeft een globaal overzicht van de omvangrijke produktie van landatlassen, wandkaarten, zeeatlassen, stedenboeken en globes waar de Blaeus zo bekend mee zijn geworden. Het schetst ook hun innovaties aan de drukpers, de positie van de Blaeus bij het VOC, hun sociale positie in Amsterdam, de felle concurrentie met andere kartografen - op zeker moment woonden er drie concurrerende kartografen naast elkaar aan het Damrak - en vermeldt iets over de eveneens zeer aanzienlijke niet-kartografische boekproduktie van de firma. Diepgang is in een werkje van deze omvang niet te verwachten, en is ook niet nagestreefd. Mede dank zij een aantal fraaie kleurenreproducties verschaft het boekje aan een algemeen, in historische cartografie geïnteresseerd publiek een toegankelijke en informatieve blik op de Nederlandse cartografie in de Gouden Eeuw, en op de vooraanstaande rol van de firma Blaeu in het bijzonder. Wie vervolgens meer diepgang wenst, vindt in de literatuurlijst genoeg van zijn gading.

Marcel P.R. van den Broecke

Covens & Mortier, Stock Catalogues of Maps and Atlases. The 'Catalogus van verscheide koopere plaaten' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes geographiques' of Covens & Mortier (1763) / A facsimile edition with and introduction by Dr. Peter van der Krogt. - Utrecht: HES Publishers, 1992.

- (*Catalogi Redivivi : A reprint of Dutch auction and stock catalogues from the XVIIth and XVIIIth centuries, edited by R. Breugelmans (Leiden University Library); VIII*). - Tekst 59 pp., 81 facs. pp. - ISBN 90-6194-098-2. - Prijs: f 159,-.

Het uitgevershuis Covens & Mortier (oorspronkelijk gesticht in 1685 in Amsterdam, door de uit Parijs afkomstige Pierre of Pieter Mortier) was de grootste kaarten- en atlassenproducent en handelaar in Amsterdam in de 18de eeuw. Hoewel er in verschillende historisch-kartografische literatuur wel wat over hun activiteiten is te vinden, bestaat er nog geen monografie over deze firma. Die is ook tamelijk moeilijk samen te stellen, omdat het onderzoek zeer veel tijd zou vergen en de bouwstenen daarvoor moeilijk te verzamelen zijn. Een belangrijke bouwsteen is in ieder geval de bovengenoemde publikatie, die verscheen naar aanleiding van het opduiken in een particuliere collectie van een tweede exemplaar van de kaartenverkoopcatalogus van de firma uit 1763 (het andere exemplaar bevindt zich in de Herzog Augustbibliothek in Wolfenbüttel). De catalogus van koperplaten uit 1721 bevindt zich in het gemeentearchief in Amsterdam.

Voorafgaande aan de analyse van de catalogi geeft Peter van der Krogt een goed gedocumenteerd biografisch overzicht van de diverse firmanten tot kort na het midden van de 19de eeuw, toen de uitgeverij ophield te bestaan. Er komen heel wat jaartallen in voor en namen (combinaties van namen) waaronder de firma bekend stond. Jammer vind ik het dat deze gegevens, alleen in de lopende tekst zijn meegedeeld. Een apart lijstje daarvan zou meer overzichtelijk en prettig zijn, vooral ook later als men de publikatie nog eens wil naslaan op een speciale naam of jaartal. De gebruikte namen van de firma geven gemakkelijk aanleiding tot verwarring! Maar misschien is gedacht dat overzichtelijke tabellen vooral betrekking moesten hebben op de kaarten in de twee catalogi. Daar is inderdaad veel zorg aan besteed. De catalogus uit 1763 is bovendien nog vergeleken met de gegevens uit een catalogus van de firma uit 1738. Het is een heerlijk boekje om zo maar eens in te grasduinen, maar het zoeken naar speciale kaarten die men op het oog heeft is onbevredigend. Dat is niet te wijten aan Peter van der Krogt, maar aan de cryptische wijze waarop de kaarten door de firma destijds zijn opgesomd in hun catalogi. Dat zal iedereen met mij eens zijn die op zoek gaat naar specifieke kaarten van Covens & Mortier.

Zelf ben ik bijvoorbeeld aardig thuis in de kaarten van Utrecht en weet dat een exemplaar met de naam van Covens & Mortier in geen enkele kaartenverzameling te vinden is. Er wordt echter in hun catalogus uit 1763 een 'Utrecht, plan & profil' genoemd. Het is niet uit te maken welke kaart daarmee bedoeld wordt. Aannemen dat een kaart van Utrecht met hun naam daarop verloren is gegaan, gaat te ver. Hooguit kan verondersteld worden dat er een kaart met een andere uitgeversnaam bedoeld is, die zij verkochten. Verder zocht ik ook naar een grote wandkaart van Spanje en Portugal van de firma, die ik onlangs in een particuliere collectie zag. Het was niet uit te maken of de kaart in kwestie in de catalogi voorkomt. Conclusie: men krijgt door deze catalogi een overzicht van de (grote) aantallen kaarten die er omgingen in het bedrijf, maar welke kaarten dat precies waren is niet gemakkelijk te zeggen. De catalogi met hun onvolledige omschrijving voldeden kennelijk in de toenmalige handel. Ze zijn niet gemaakt voor de latere onderzoekers, hoezeer die er ook in geïnteresseerd zijn.

Over handel gesproken, de prijs van deze kleine, niet luxe publikatie (zonder illustraties en niet gebonden) is onbegrijpelijk hoog. Kan het echt niet goedkoper?

Marijke Donkersloot-de Vrij

De wereld volgens de Bosatlas : 1877-heden. - Groningen : Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1992. - ISBN 90-01-95690-4. - Prijs f 99,75.

Het zou een titel uit een reeks kunnen zijn, maar behalve de associatie met *De wereld volgens Blaeu* - een tentoonstellings-

catalogus uit 1986 - heb ik toch niet meer van dit soort kartografische titels kunnen ontdekken.

De publikatie is opgedragen aan 'de generaties Nederlanders die met de Bosatlas zijn opgegroeid.' Het resultaat is een atlas die een selectie van kaarten bevat uit zeven verschillende edities van de Bosatlas uit de periode 1877- 1992. Hoe noem je zo'n atlas?

In feite kan deze atlas functioneren als een geschiedkundige atlas over de afgelopen honderd jaar. Een geschiedkundige atlas bevat echter gewoonlijk reconstructiekaarten en in dit geval hebben we met contemporaine kaarten te maken. Kortom een unieke constructie, die alleen mogelijk is bij een uitgave met een lange traditie. Onder het kopje 'Geschiedenis van de atlas' staat dan ook een overzicht van de 1e druk uit 1877 tot en met de 50e (herziene) druk uit 1992, waarbij de eerste vijftien drukken op naam van meester P.R. Bos staan. De traditie wordt voortgezet door J.F. Niermeyer, B.A. Kwast, P. Eibergen en F.J. Ormeling. Vanaf 1981 prijkt alleen de naam van de uitgever Wolters-Noordhoff op de titelpagina.

Behalve een atlas had meester Bos ook een *Leerboek der aardrijkskunde* samengesteld. Aardrijkskunde was in zijn tijd een nieuw schoolvak op de HBS, die in 1863 was opgericht. De kaarten uit 1877 zien er soms wat leeg uit. Deels is dit welbewust zo gedaan, want 'alleen leeg lijkende kaarten worden in het geheugen geprent' aldus Bos die hiermee het motto van Alexander von Humboldt overneemt. Kortom: kartografie als de kunst van het weglaten. Deels zijn grote gebieden nog vrij onbekend. Zie bijvoorbeeld de kaart van Afrika uit 1877.

Even terug naar de opzet van de atlas. De atlas bestaat uit 13 kaartsecties van achtereenvolgens: Nederland, Europa, Duitsland, Zuidoost-Europa, Oost-Europa, Oost-Europa, Azië, Zuidoost-Azië, Indonesië, Afrika, Noord-Amerika, Verenigde Staten, Zuid-Amerika en De Wereld.

Voorafgaand aan elke kaartsectie staat een inleiding met historische achtergrondinformatie. De tekst is vakkundig verzorgd door drs. Milo Anstadt.

In de laatste inleiding over 'De Wereld' wordt de balans opgemaakt van alle oorlogen en andere problemen waar de wereld van nu mee te maken heeft.

Hiermee zijn we er echter nog niet. De atlas bevat een losse toelichting waarbij elke kaart afzonderlijk wordt beschreven. Deze tekst is samengesteld door prof.dr. F.J. Ormeling Sr. en A.T. Donker m.m.v. drs. S. Streekstra. In de tekst komen kartografische, historische, geografische en politieke aspecten aan bod.

Hoewel de kaarten uit de atlas zo ook al een lust voor het oog zijn, maken deze teksten de atlas naar mijn idee tot een succes. Men wordt op verrassende zaken gewezen, die zelfs geoevende kaartlezers anders toch gemakkelijk ontgaan zouden zijn. Veel aandacht wordt geschonken aan de geografische namen, waarbij wijzigingen in namen veelal een wijziging in de politieke situatie weerspiegelen. Hiervan is St. Petersburg (Leningrad) een bekend voorbeeld.

Maar ook in de Donaulanden krioelt het van dit soort wijzigingen. De kaart uit 1947 vermeldt de naam Podgoritsa, in 1967 is dit Titograd geworden en in 1992 lezen we weer Podgorica. Ook de weergave van het verkeersnet is een boeiend fenomeen. Op de kaart van Nederland van 1939 wordt bij de spoorlijnen onderscheid gemaakt tussen enkel- en dubbelspoor en worden er vier verschillende soorten kanalen onderscheiden. In 1967 moeten deze onderscheidingen wijken voor nieuwe: autosnelwegen en hoofdverkeerswegen. Op dat moment eindigt echter de autosnelweg Eindhoven richting Venlo nog in het niets ergens ten noorden van Asten.

Een probleem bij kaarten is soms de inhoudsdatering. Met andere woorden: van welk tijdstip is de kaart een weergave?

Zo wordt er in de toelichting bij de kaart van Nederland uit de editie van 1902 een opmerking gemaakt over het Drielandenpunt. In 1902 zou dit nog een Vierlandenpunt zijn in verband met het aangrenzende België, Pruisen en het gebiedje Moresnet met zijn zinkmijnen. De naam Vierlandenpunt komt echter niet voor op de kaart van 1902, maar wel op die van 1921. In 1919 was bij het verdrag van Versailles bepaald dat Neutraal Moresnet aan België toe zou komen. Vanaf dat moment is er

duus weer sprake van een Drielandpunt.

Nog een opmerking bij de wereldkaart van 1967. In de toelichting staat: 'De kaart die aanvankelijk *Koloniën* heette, vervolgens *Overzeese Gebieden* genoemd werd, draagt nu de titel *Aarde*'. In de editie van 1967 staat echter op de kaart *Staten en verkeer*. De titel *De Aarde* staat bijvoorbeeld wel op dezelfde kaart in de editie van 1964, maar deze editie valt buiten het bestek van deze atlas.

Naast topografische kaarten ontbreken ook thematische kaarten geenszins in de Bosatlas. Wel treedt er een zekere verschuiving in de thematiek op. Lag in de vroege edities het accent op 'ethnografische' kaarten, later worden met name economische thema's weergegeven. Bijvoorbeeld een kaartje over de arbeidsproductiviteit in het GOS. In de editie van 1992 komen voor het eerst retrospectieve kaartjes voor om historische situaties niet uit het oog te verliezen zoals *Europa in 1937*.

De wereld is een strijdtoneel en regelmatig worden gebieden

over en weer 'afgepikt', zoals herhaaldelijk in de toelichting staat. Op een inzetkaart van Oostenrijk-Hongarije en Roemenië (1902) staan Bosnië en Hercegovina duidelijk afgescheiden van Kroatië-Slavonië, dat toendertijd tot Hongarije behoorde. Kortom, er is niets nieuws onder de zon.

Het is voor een atlasuitgever niet altijd simpel op de laatste politieke stand van zaken weer te geven. Soms wordt er gegokt bij welk land een gebied hoort. Soms wordt er door een bepaalde kleurstelling een verkeerde suggestie gewekt. De roze kleur voor Tibet op de kaart van Azië uit 1947 wekt de indruk dat dit land bij China hoorde, terwijl het in feite - toen nog - autonoom was.

Ik zou zo nog een tijdje door kunnen gaan want er valt veel te ontdekken in deze wereld volgens de Bosatlas. Aan te bevelen voor allen die geïnteresseerd zijn in de wereld om hen heen.

Lida Ruitinga

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

ABEYDEERA, A.

Mapping as a vital element of administration in the Dutch colonial government of maritime Sri Lanka, 1658-1796 / Ananda Abeydeera. - In: *Imago Mundi* 45(1993), blz. 101-111.

BALK, G.L. [et al.]

Inventaris van de kaarten en tekeningen van het Ministerie van Koloniën (1702) 1814-1963 / G.L. Balk, F.E.Ch. Hoste; red. en inl. K. Zandvliet. - Den Haag: Algemeen Rijksarchief, Afdeling Kaarten & Tekeningen; Amsterdam: Architectura & Natura Pers, 1993. - LIII, 343 blz. - (Inventarisreeks; nr. 4). - Uitgave in paperback (f 75,-) en hardcover (f 150,-). - Tevens microfichepublicatie van alle kaarten en tekeningen door het Algemeen Rijksarchief in samenwerking met MMF Publications (f 12.500,-). - zie rubriek *Varia Cartographica*.

BILLER, J.H.

Das Städtebuch von Nicolaes Visscher und Pieter Hendricksz. Schut / Josef H. Biller. - In: Köhl u. Meurer (hrsg.), *Florilegium Cartographicum* (zie elders in deze lijst) = *Speculum Orbis* 4 (1988-93), blz. 90-116.

BLONDEAU, R.-A.

Mercator van Rupelmonde / Roger-A. Blondeau. - Tilt: Uitgeverij Lannoo N.V., 1993. - 144 blz., ill. - (Lannoo|biografie). - ISBN 90-209-2301-3. - f 49,50.

BRABANDER, J.A. de, en C.J. van der DOEË

Kruikius in namen / J.A. de Brabander, Corn. J. van der Doef. - Wateringen: Historische Werkgroep Oud-Wateringen en Kwintshul, 1993. - 50 blz., ill. - ISBN 90-73540-05-4. - Alfabetische index en naamsverklaring van de kaart van Delfland, 1712. - f 25,- (incl. portokosten), inf. J.W.H. Olyslagers, tel. 01742-92558.

ITERSON, R.A. van

Tussentijdse catalogus van kaarten en tekeningen in het oud-archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1598-1857 / Rob A. van Iterson. - Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1993. - Deel 1: Beschrijvingen (138 blz.); Deel 2: Toegangen op gebied, onderwerp en auteur en indices (128 blz.); [deel 3 alleen voor intern gebruik].

KÖHL, P.H., & MEURER, P.H.

Florilegium Cartographicum: Beiträge zur Kartographieggeschichte und Vedutenkunde des 16. bis 18. Jahrhunderts Fritz Hellwig zu Ehren / Hrsg. v. Peter H. Köhl und Peter H. Meurer. - Leipzig: Verlag Dietrich Pfaehler, 1993. - vii, 150 blz. - ISBN 3-922923-78-X. - Bijdragen betreffende voornamelijk Duitse kartografie. - Eveneens verschenen als *Speculum Orbis* 4(1988-1993), zie inhoud hieronder.

KROGT, P. van der

Globi Neerlandici: the production of globes in the Low Countries / Peter van der Krogt. - Utrecht: HES Publishers, 1993. - 647 blz. - ISBN 90-6194-138-5. - f 850,- (excl. BTW).

LEO

Leo Belgicus: the Dutch & Flemish world, 1500-1800. - [Washington: Library of Congress, 1993]. - [20 pp.] - Catalogus tentoonstelling 16 november 1993-15 mei 1994.

MEURER, P.H.

Die Karte der Niederlande des Trierers Augustinus Bredimus (Madrid 1633) / Peter H. Meurer. - In: *Kurtrierisches Jahrbuch* (Trier: Stadtbibliothek; Verein Kurtrierisches Jahrbuch e.V.) 31(1991), blz. 139-151.

Ein frühes Landkarten-Autograph Christian Sgrothens in der Trierer Stadtbibliothek / Peter H. Meurer. - In: *Kurtrierisches Jahrbuch* (Trier: Stadtbibliothek; Verein Kurtrierisches Jahrbuch e.V.) 33(1993), blz. 123-134. - Kaart van de oude wereld in cirkelvorm (diameter 13.5 cm, bladformaat 15.5x15.8 cm) geplakt in een exemplaar van *Pomponii Melae de orbis situ* (Basel: Henricpetri, 1576), dat uit het bezit van Christaan Sgrooten stamt.

Der Nürnberger Verlag Caymox und die Kartographie / Peter H. Meurer. - In: *Quaerendo* 23(1993), blz. 24-43. - Cornelis en Balthasar Caymox, beiden afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden.

MILZ, J., & G. von RODEN

Duisburg im Jahre 1566: der Stadtplan des Johannes Corputius / Joseph Milz, Günter von Roden. - Neu bearbeitete und

ergänzte Auflage. - Duisburg: Walter Braun Verlag, 1993. - 78 blz. - (Duisburger Forschungen ; 40). - ISBN 3-87096-051-5.

PUTMAN, R.

Wall map fragment discovered / Robert Putman. - In: *The Map Collector* 65(Winter 1993), blz. 37-39. - Fragment van latere uitgave van de wandkaart van Hendrik Floris van Langren (1599).

SCHILDER, G.

Pieter van den Keere, *Nova et accurata Geographica Descriptio Inferioris Germaniae* (Amsterdam, 1607) / Günter Schilder. - Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto, 1993. - (4), 50 blz., 12 bl. facs. - (*Cartographica Rarissima: Collection T. Niewodniczanski Bitburg ; I*). - ISBN 90-6469-662-4. - f 190,--.

SPERLING, W.

Johann Amos Comenius und seine Mähren-Karte von 1627 / Walter Sperling. - In: Köhl u. Meurer (hrsg.), *Florilegium Cartographicum* (zie elders in deze lijst) = *Speculum Orbis* 4 (1988-93), blz. 144-150. - Kaart uitgegeven door Claes Jansz. Visscher.

VERSCHUIVENDE

Verschuivende grenzen: Europa in atlassen 1830-1994 / [inl. door] J. van Velzen. - Tilburg: Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, 1993. - 64 blz. - Catalogus tentoonstelling 14 december 1993-26 februari 1994.

VRIES, D. de

De droogmakerij van Aarlanderveen gemeten en in kaart gebracht / D. de Vries. - In: *De Viersprong: uitgave van de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn* 10(nov. 1993) 37, blz. 80-87. - Betreft een kaart van Evert Florijn, 1791.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

IMAGO MUNDI, no. 45 (1993)

Taub, Liba, The historical function of the *Forma Urbis Romae* (blz. 9-19).

Randles, W.G.L., The alleged nautical school founded in the fifteenth century at Sagres by Prince Henry of Portugal, called the 'Navigator' (blz. 20-28).

Ingram, Elizabeth M., Maps as readers' aids: maps and plans in Geneva bibles (blz. 29-44).

Heinz, Markus, A research paper on the copper-plates of the maps of J.B. Homann's first world atlas (1707) and a method for identifying different copper-plates of identical-looking maps (blz. 45-58).

Pedley, Mary, 'I Due Valentuomini Indefessi': Christopher Maire and Roger Boscovich and the mapping of the Papal States (1750-1755) (blz. 59-76).

Akerman, James R., Selling maps, selling highways: Rand McNally's 'Blazed Trails' program (blz. 77-89).

Hsu, Mei-Ling, The Qin maps: a clue to later Chinese cartographic development (blz. 90-100).

Abeydeera, Ananda, Mapping as a vital element of administration in the Dutch colonial government of maritime Sri Lanka, 1658-1796 (blz. 101-111).

Kark, Ruth, The contribution of nineteenth century protestant missionary societies to historical cartography (blz. 112-119).

Goodrich, Thomas D., Old maps in the Library of Topkapi Palace in Istanbul (blz. 120-133).

IMCoS JOURNAL No. 55 (Winter 1993)

Rücker, Elisabeth, The Chronicle of the World known as *The Nuremberg Chronicle* by Hartmann Schedel, Nuremberg 1493 (blz. 8-19)

Pflederer, Richard, Hurrah for the Huntington! (blz. 23-26)

Shirley, Rodney W., Something old, something new from Lyon: a further collection of 16th century Italian maps (blz. 27-31)

THE MAP COLLECTOR No. 65 (Winter 1993)

Hudson, Alice, The Grand Samuel Thornton *Sea-Atlas*: a monument to the Thames School of Chartmakers (blz. 2-6)

Smith, David, George Washington Bacon 1862-c. 1900 (blz. 10-15)

Bremner, R.W., The changing face of Sicily on early maps (blz. 18-21)

Novak, Drago, Croatia is no terra incognita: reminiscences of a map collector (blz. 27-29)

Chen Jian, Map of the Hedong Salt Pool in Shanxi (blz. 29)

Scott, Valerie G., Profile: Jack Monckton (blz. 30-31)

Coss, Tim, The first recorded map mentioning the 'United States' (1778) (blz. 34-35)

Putman, Robert, Wall map fragment discovered (blz. 37-39, zie ook hiervoor)

Pinheiro Marques, Alfredo, Portolan fragments found in Portugal (blz. 42-44)

SPECULUM ORBIS 4. Jg. 1988-1993, Heft 1-2.

Reiniger, Wolfgang, Forschungen zu den Ansichten deutscher Städte bei Beaulieu und zu ihrer Systematik (blz. 1-20)

Ganado, Albert, The Forlani-Zenoi town books of 1567: a description and analysis (blz. 21-34)

Meurer, Peter H., Karten und Topographica des Nürnberger Kupferstechers Balthasar Jenichen (blz. 35-62)

Stopp, Klaus, Landkarten und topographisch-historische Flugblätter aus dem Verlag von Johann Georg Walther in Frankfurt am Main (blz. 63-73)

Köhl, Peter H., Martin Waldseemüllers Karte von Lothringen-Westrich als Dokument der Territorialpolitik (blz. 74-84).

Loeb-Larocque, Louis, 'A la ville de Cologne': Der Pariser Karten- und Graphikverleger Jacques Honorevogt aus Köln (blz. 85-89)

Biller, Josef H., Das Städtebuch von Nicolaes Visscher und Pieter Hendricksz. Schut (blz. 90-116)

Heyden, H.A.M. van der, Matteo Florimi († 1613), Landkarten- und Stadtplanverleger in Siena (blz. 117-130)

Shirley, Rodney W., Germanic atlas material in the British Library (blz. 131-138)

Schmidt, Rudolf, Der Globus: Gerät zur Demonstration und zur Information (blz. 139-143)

Sperling, Walther, Johann Amos Comenius und seine Mähren-Karte von 1627 (blz. 144-150).

BELANGRIJKE UITGAVEN OP KARTOGRAFISCH GEBIED

Ph. Allen

Atlas der Atlassen. Kaartenmakers en hun wereldbeeld. Nederlandse bewerking: Peter van der Krogt Rijk geïllustreerd. 160 p.
ISBN 90 6194 168 7 f 99,-

Covens & Mortier

Stock catalogues of maps and atlases. The 'Catalogus van verscheyde koopere platen' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes geographiques' of Covens & Mortier (1763). A facsimile edition with an introduction by Dr Peter van der Krogt. 141 p.
ISBN 90 6194 098 2 f 159,-

Marcel Destombes (1905-1983)

Contributions sélectionnées à l'histoire de la cartographie et des instruments scientifiques. Selected contributions to the history of cartography and scientific instruments. Ed. by Günter Schilder, Peter van der Krogt and Steven de Clercq. 592 p.
ISBN 90 6194 485 6 f 318,-
Een bundel met 34 artikelen van Marcel Destombes, een van de belangrijkste geleerden op het terrein van de geschiedenis van de kartografie en wetenschappelijke instrumenten. Hij verrichtte met name pionierswerk op het gebied van de Nederlandse kartografie. Bevat tevens een biografie en een uitgebreide bibliografie.

C. Koeman

Miscellanea cartographica
Contributions to the history of cartography. Ed. by Günter Schilder and Peter van der Krogt. 430 p.
ISBN 90 6194 167 9 f 212,-
Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Cornelis Koeman, emeritus hoogleraar kartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, zijn 21 van zijn artikelen hiervoor geselecteerd. Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide bibliografie van zijn werk.

Peter van der Krogt

Globi Neerlandici. The production of globes in the Low Countries. Rijk geïllustreerd. 663 p.
ISBN 90 6194 138 5 f 900,-
Met kartobibliografie van globes vervaardigd in de Nederlanden van ca. 1525-1800.

Peter van der Krogt, Marc Hamelers en Paul van den Brink

Bibliografie van de Geschiedenis van de Kartografie van de Nederlanden. Bibliography of the History of Cartography of the Netherlands. 418 p.
ISBN 90 6194 158 X f 69,50

A. Stimson

The mariner's astrolabe. A survey of known, surviving sea astrolabes. 191 p.
ISBN 90 6194 017 6 f 212,-

Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat

De kaarten- en atlasedrukkerij in Amsterdam tot in de 19e eeuw.
Red. Paul van den Brink en Jan Werner. 112 p.
ISBN 90 6194 387 6 f 75,-

In de Gekroonde Lootsman

Het kaarten-, boekuitgevers- en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680 - 1885. Onder redactie van E.O. van Keulen, W.F.J. Mörzner Bruyns en E.K. Spits. 104 p.
ISBN 90 6194 397 3 f 75,-

Kaarten met geschiedenis 1550-1800

Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis. Onder redactie van D. de Vries. 123 p.
ISBN 90 6194 377 9 f 75,-

Kunst in kaart

Decoratieve aspecten van de cartografie. Eindred.: J.F. Heijbroek en M. Schapelhouman. 131 p.
ISBN 90 6194 407 4 f 75,-

*Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden.*

Robas BV
Leeuwenveldseweg 5
1382 LV Weesp
Tel. 02940-62710
Fax 02940-31550

Weesp, maart 1994

Met dit bericht attendeer ik u op de onlangs bij Robas in facsimile verschenen uitgave van **'De Vyerige Colom'**.

Ruim driehondervijftig jaar geleden publiceerde Jacob Colom een kleine atlas waarin de zeventien Nederlandse provincies waren opgenomen. De gedetailleerde kaarten in deze atlas geven een bijzonder goed kartografisch beeld van Nederland in het begin van de 17e eeuw. Het was de bloeitijd van de Nederlandse kartografie. De kaarten en plattegronden vormen stuk voor stuk schitterende kunstwerken.

Uniek aan dit meesterwerkje uit de Renaissance is bovendien dat alle kaarten in prachtige kleuren zijn gedrukt.

Jacob Colom werd 10 oktober 1599 te Dordrecht geboren. Hij vestigt zich in Amsterdam als boekdrukker, uitgever en kartograaf. Hij blijkt een succesvol ondernemer en koopt een groot huis dat hij *'De Vyerige (= vurige) Colom'* noemt. Enerzijds een toespeling op zijn naam, anderzijds een verwijzing naar de vuurkolom die 's nachts voor het volk Israël uitging bij de uittocht uit Egypte. Een vuurkolom vormde ook Colom's drukkers- en uitgeversmerk.

In **'De Vyerige Colom'** zijn de 47 'curieuze' kaarten opgenomen uit 1635 van de toenmalige Nederlandse Provinciën. Bovendien bevat deze eigenlijk onbekende atlas, de portretten van de hertogen en graven uit die tijd.

Deze facsimile-uitgave werd nagedrukt van het originele exemplaar. De grootst mogelijke zorg is besteed aan de verdere uitvoering van dit boek.

Gebruikt werd een vergelijkbare papiersoort, de pagina's zijn enkelzijdig in vijf kleuren gedrukt, de atlas is gebonden in een karmijnrode linnen rugband, voorzien van goudopdruk en heeft een liggend formaat van 28 x 17 cm.

De prijs van deze schitterende uitgave bedraagt normaliter f 105,—.

Graag stel ik u, als lezer van Caert-Thresoor, in de gelegenheid om **'De Vyerige Colom'** te bestellen voor de intekenprijs van destijds à f 79,— inclusief verzendkosten.

Uw bestelling kunt u telefonisch doorgeven. De atlas ontvangt u dan binnen 2 weken thuis.

Met dank voor uw aandacht en in afwachting van uw reactie, verblijf ik,
met vriendelijke groet,

ROBAS BV
Sebastiaan Rompa

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

MONUMENTA CARTOGRAPHICA NEERLANDICA

De Monumenta Cartographica Neerlandica stelt zich ten doel zeldzaam Nederlands kartografisch materiaal te inventariseren, te beschrijven en gedeeltelijk in facsimile uit te geven.

Op deze manier wordt een betere toegankelijkheid van Nederlandse kartografische rariora geboden aan kartografen, historici, kunsthistorici, liefhebbers van oude kaarten enz. in de gehele wereld. Met de publicatie van de Monumenta Cartographica Neerlandica wordt de hoop uitgesproken, dat een nog betere waardering van de Nederlandse kartografie in haar bloeiperiode wordt bevorderd. Talrijk nieuw materiaal wordt voor het eerst genoemd en geïllustreerd. Elk deel bestaat uit een rijk geïllustreerd tekstboek (28,5 x 40 cm) en een portefeuille (41 x 58 cm) met een groot aantal facsimiles.

Monumenta Cartographica Neerlandica I

Kaartenmap met tekstdeel (172 pagina's)

Günter Schilder

f 275,— ISBN 90 6469 561 X

Monumenta Cartographica Neerlandica II

Kaartenmap met tekstdeel (172 pagina's)

Günter Schilder

f 275,— ISBN 90 6469 573 3

Monumenta Cartographica Neerlandica III

Kaartenmap met tekstdeel (352 pagina's)

Günter Schilder

f 295,— ISBN 90 6469 651 9

Monumenta cartographica Neerlandica IV

Kaartenmap met tekstdeel (370 pagina's)

Günter Schilder

f 300,— ISBN 90 6469 660 8

Nova et accurata Geographica Inferioris Germaniae;

(Amsterdam 1607) Deel I Petrus Kaerius

Atlas met inleiding

Günter Schilder

f 190,— ISBN 90 6469 662 4

Gewestkaarten van de Nederlanden;

Kaarten met een picturale weergave van alle kerken en kloosters

Jacob van Deventer (1536-1545)

Kaartenmap met tekstdeel (verschijnt 1994)

Prof. dr. ir. C. Koeman

f 185,— ISBN 90 6469 673 X

Generaale land-kaarte van de Loopicker-waard, gemeeten A° 1771;

David Willem Carel Hattinga

Tekstdeel met kaart

Prof. dr. ir. L. Aardoom

f 95,— ISBN 90 6469 664 0

HISTORISCHE STADSPLATTEGRONDEN VAN NEDERLAND

Een reeks kaartwerken, waarin de belangrijkste plattegronden van Nederlandse steden vanaf de 16e tot en met de 20e eeuw worden gereproduceerd. Verschillende plattegronden bestaan uit meerdere bladen.

Historische stadsplattegronden van Nederland

kaartenmap met tekstdeel

I **Amsterdam**, W. Hofman

f 160,— ISBN 90 6469 556 3

II **Rotterdam**, P. Ratsma

f 185,— ISBN 90 6469 624 1

III **Utrecht**, Marijke Donkersloot-de Vrij

f 125,— ISBN 90 6469 647 0

IV **Batavia**, Bea Brommer

f 150,— ISBN 90 6469 649 7

V **De steden van Hollands Noorderkwartier**, Jan Beenakker

(Alkmaar, Beverwijk, Edam, Enkhuizen, Grootebroek, Hoorn, Medemblik, Monnickendam, Purmerend)

f 225,— ISBN 90 6469 658 6

VI **Haarlem**, B. Speet, A.G. van der Steur en mw. M.H.G. Clement-van Alkemade

f 185,— ISBN 90 6469 672 1

LOSSE KAARTEN

Provinciekaarten (in kleurendruk);

Christiaan Sgrooten (1577-1603)

Blad Noord-Holland/Friesland

f 25,—

Blad Zeeland

f 25,—

Blad Limburg

f 25,—

(andere bladen in voorbereiding)

Canaletto

Postbus 68 2400 AB Albert Einsteinweg 25a Alphen aan den Rijn.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.

Telefoon 01720-44667*

Telefax 01720-40209